

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 96 (16554)

2002 чылдың
август 22,
четверг

Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 3 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Бөгүн — Россия Федерациязының
Күрүне тугунуң хүнү

ЫДЫКТЫГ СҮР КҮШ

Күрүне тугун ол чурттун Конституциязынга
кандыг болурун хоойлужудуп бижир. Ол
дээрге күрүнениң эң-не дээди ыдыктыг, ооң
хүндүткелин ээлээр сүр күш болур.

Ак-көк-кызыл үш өңнүг
Россияның тугун Петр I
үндөзилеп тургускаш, 1705
чылдың январь 20-де Чарлыкка
атты салган. Бүгү Россияның
девискээринге албан күүседир
хоойлу ол болган. Ынчангаш
1705 чылдың январь 20-ни
Россияның тугунун төрүт-
түнген хүнү деп санап турар.

Петр I-ниң үндөзилеп
тургусканы ак-көк-кызыл өңнүг
тугу колдуунда бүдүн чартык
чүс чылдың дургузунда Орус-
тун национал тугу кылдыр
санадып келген.

Александр II-ниң 1858
чылдың июнь 11-де Чарлы-
биле Россияның тугун кара-
сарыг-ак өңнүг кылдыр өс-
керткен. Бо талазы-биле мар-
гылдаалыг айтырыглар он
ажыг чылдарның дургузунда
уламчылаан. Николай II эрге-
чагырганың дүжүлгезинге
олураар үезинде кандыг
өңнерлиг тукту Россияның
күрүне (национал) тугу деп
санаарыл деп айтырыгны үзе
шиитпирлээн. 1896 чылдың
апрель 5-те Россияның тугу ак-
көк-кызыл өңнерлиг болурун
тодараткан.

1917 чылдың февраль рево-
люциязы Россияның национал
тугу-биле эвес, Европаның
социалисттик партияларының
1870 чылда хүлээп алганы кызыл
тугунуң адаа-биле эгелээн.

Допчузу-биле алырга,

Октябрь революциязынга
чедир Россияның тугунуң
төөгүзү мындыг.

Октябрьның Социалисттик
Улуг революциязы тиилээн
соонда, колдуунда чартык чыл
дургузунда ак-көк-кызыл өңнүг
тук Советтик Россияның тугу
болуп арткан турган. Аңаа кым-
даа удурланмаан.

Бүгү-россияның Советте-
риниң бешки съездинге 1918
чылдың июнь 10-да Россияның
чангыс аай кызыл тугун бады-
лаан. Петрун үш өңнүг тугун
күш чок болдурган.

Улуг Петрун тугу 1989
чылда катап эглип келген. 1989
чылдың март 12-де, воскре-
сеньде, Москваңың Маяков-
ский аттыг шөлүнге, Ленин-
градтың Казань соборунга
февраль революциязынга ту-
раскааткан митингилерге олар
көстүп келген.

1990 чылдың 5-те РСФСР-
ниң Чазаа Россияның чаа
символдарын (ыдык демдек-
терин) тургузар дугайында
доктаалды хүлээп алган. Ада-
чурттун эрги символдарын
катап тургузар дээн идея хөй-
ниитиниң улуг деткимчезин
алган. Ооң түңнелинде
РСФСР-ниң Дээди Совединиң
Онза сессиязы 1991 чылдың
август 21-де Россияның төөгү-
лүг ак-көк-кызыл өңнерлиг
тугун катап эгидер дугайында
шиитпирни хүлээп алган.

АРГА-АРЫЫВЫС ТӨНДҮР КЫПТЫ-ЛА...

АЖЫП-ИШТИ АРА КАГГАШ, ШУПТУ ӨРТ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛЧЕ

Республиканың девискээринге улуг кандаашкын-
ның болганы-биле Тываның арга-арыглары бүдүн
чайны чайладыр өрттенип келген. Сөөлгү хонуктарда
изиг-халыынның бергедээни-биле, өрт улам-на
бергедедип келген. Бо хүннерде республика
девискээринде 30 өрт хып турар.

Эң-не берге байдал Эрзин,
Тес-Хем кожууннарның девис-
кээринде тургустунуп келген.
Ында 11 өрттер хып турар.
Шуурмактың тайгазында 4 черде,
Самагалдай девискээринде 2
черде, Эрзин кожуунда 2 черде
улуг өрттер хып турар. Тожунуң
3 черде улуг өрттер өөскүп
үнген, ылангыя чедери берге
Хам-Сыраның Кадыр-Оста, Хунук
хөлде, Тоора-Хемниң Хараалда.
Каа-Хем кожуунуң девискээрин
өрт шыва алган деп чугаалап
болур. Ында 9 черде улуг өрттер
хып турар. Ооң ыжы Кызыл
хоорайның чурттакчыларын
безин дүвүредип берген. Танды
кожуунуң девискээринде 7
черде өрттер бар. Бай-Хаактың
чанында ийи черде улуг өрт
өөскүп үнген, ону тус черниң

чурттакчыларын эвилелдеп
тургаш, өжүрүп ап болу-
рунун аргазы турган. Хову-
Аксында Танды-Уула тайга-
зында 3 улуг өрт хып турар.

Өрт талазы-биле кон-
чуг нарын байдал Тываның
девискээринде тургус-
тунган. Бо чылдың август 15-
те ТР-ниң Чазак Даргазы
Ш.Д.Ооржак республикада
өрт айбылының тургус-
тунуп келген берге байда-
лынга дүүштүр селектор
хуралды эртирип, ону
харыылап турар яамыларга,
ведомстволарга, кожуун,
суму чагыргаларының дар-
галарына тодаргай даал-
ганы берген.

(Уланчызы 8-ки арында).

Республиканың сизген шөлдеринде

БАЙДАЛ ДУВҮРЕНЧИГ, ЫНЧАЛЗА-ДАА АЖЫЛ-ИШ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Бо хүннерде республиканың ажил-агыйлары, араттар, хуу
чон келир кышка мал чеминиң белеткелинче калбаа-биле
хаара туттунган. Тодаргайлаарга, ниитизи-биле 127 бригада
болгаш звенолар база 2101 кижжи малга сизген-ширбиил
белеткелинде ажылдап турар.

Август 20-ниң медээзи-биле
алырга, көдээниң ишчилери
белеткеп кылыр ужуруг 88292
тонна сизгенниң 27986 тонназын
кезип белеткээн азы хереглел-
динч 32 хуузу болуп турар. Ооң
иштинде көдээ ажил-агый
бүдүрүлгелери 5468 тоннаны,

араттар 4085, дузалал ажил-
агыйлары 419 база хуу чон 18014
тонна сизгенни белеткээн.

Кожууннардан Тожунуң
ажыл-агыйлары 3815 гектардан
2750 тонна сизгенни кезип алган,
ол 98 хуу болуп турар. Танды
кожуунуң ажил-агыйлары 4210

тоннаны, Бии-Хем кожуун 4600
тонназының 2030-ин белеткеп
алган. Каа-хемчилер 3010, Ба-
рыын-Хемчиктинчү чону 2810
тоннаны, сүт-хөлчүлөр 12000
тоннаны белеткээр планныг. Бо
хүннерде олар планныг онаал-
даларын 28 хууга күүсеткеннер.

Республиканың көдээ ажил-
агый бүдүрүлгелеринден Танды-
ның ажил-агыйлары 1060, улуг-
хемчилер 514, Каа-Хем кожуун-
нуң араттары 1200, Чөөн-Хем-

чиктинчү — 280, Сүт-Хөл кожуун-
нуң хуу чону 2390, Кызыл кожуун-
нуң ажил-агыйлары 1126 тонна
сизгенни тус-тузунда белеткээн-
нер.

Кошкак ажилдап турарларга
Чаа-Хөл (11 хуу), Өвүр (17 хуу),
Бай-Тайга (16 хуу) кожууннарны
хамаарыштырып болур. Тес-Хем
болгаш Эрзин кожууннар берге
байдалга таварышканындан мал
чеминиң белеткелин 10, 11
хууларга чедирген.

Тараалаң кожууннарның
бирээзи Бии-Хем күзүн тараан
көк-тараазының 356 газын
ажаагаш, 436 тонна тарааны,
1 гадан 12,4 центер дүжүттү
алган. База ол ышкаш Танды-
ның ажил-агыйлары 70 гадан 6
тоннаны, бир гадан 0,9 цент-
нерни алган.

Эрткен чылдың бо үезинде
ниитизи-биле республикага
сизген белеткели 21734 тонна
турган. Байырлал хүннери
таварышса-даа, ажил-агыйлар
боттарының кол сорулгазын
ышкынмай, мал чеминиң
белеткелин ам-даа уламчылап
турар.

Чемисмаа МОНГУШ

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРНЫ ШИИТПИРЛЭЭН

Тыва Республиканың Чазааның август 20-де болуп эрткен хуралында бир дугаарында кадрлар айтырыгын чугаалашкан.

Чардынган күш-ажылчы керээлерге үндөзүлүш, Тыва Республиканың энергетика, транспорт, орук ажыл-агыйының сайыдының бирги ора-лакчызынга Альберт Монгуш-ович Делегни, сайыдының ора-лакчызынга Владимир Васи-льевич Широковту, ТР-ниң тудуг сайыдының бирги ора-лакчызынга Биче-оол Чадам-баевич Ооржакты, сайыдының ора-лакчызынга Уран-кыс Сер-геевна Ондарны томуйлаар дугайында доктаалдарны хурал хүлээп алган.

Тыва Республиканың Эко-номика яамызының, оон

коллегианың составының дугайында, Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының реформазының талазы-биле ТР-ниң Күрүне комитетинин структуразының дугайында, ТР-ниң Күрүне чагыгларын эргелеп-башкаар яамының дугайында дүрүмнер-ниң төлөвилелдерин Чазак кижигүннери сайгарып көргөш, бадылаан. Ук дүрүмнерни амы-дыралга боттандырып тургаш, чамдык эдилгелерни оларга киирерин дугурушкан.

Кызыл кожуунунуң Каа-Хем суурга спирт-водка комбинадын тутар дугайында айтырыгын чу-гаалашкан. Бо болза амгы үениң техниказы, дериг-херекселдери-биле дериттинген, эки шынарлыг продукцияны үндүрер бүдүрүл-

ге болур. Спирт, водка кылы-рынга 20 муң тонна ажыг тарааны ажыглаар, оон артынчызы-биле хаванны, бода малды семирти азыраар. Комбинатка 500 ажыг кижигүннери көрдүнүп турар. Бистин республикага улуг ужур-дузалыг объект болурун Ш.Д. Ооржак чугаазында дем-деглээш, комбинат ажыгдалга кирерге, федералдыг болгаш республика бюджетинге эвээш эвес орулганы бээрин, ажыл чок кижилер ажылчын олуттарны алырын айтыркан.

“Тыва-Алко” ликер-водка заводу” кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелге комбинаттын төлөвилелин кы-лырын дааскан. Төлөвилелди амыдыралга “Делегейниң үлет-пүр банкызы” (Москва хоорай) хааглыг акционер ниитилели боттандырып чорудар.

Тере-Хөл кожуунунуң чагырга

даргазының сонгулдаларын белеткээрин болгаш эрттирерин организаастаар сонгулдалар комиссияларында дуза чедирер дугайында айтырыгын чугаалаш-кан. “Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эрге-леринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол магады-лалдарының дугайында” Феде-ралдыг хоойлуга дүүштүр Тере-Хөл кожуунуң чагыргазының даргазының сонгулдаларын бедик деңгелге эрттирерде, чүңү кылырын бо талазы-биле хүлээп алган доктаалында тодаргай айтыркан.

Чазак хуралында республика ужур-дузалыг чээрби ажыг айтырыгын чугаалашкан, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Хуралды хаап тура, Ш.Д. Ооржак Тываның девискээр-ринде хып турар өрттерни кыска хуусаада өжүреринин, өрттү бол-

дурбазының, орта удур деми-селди күштелдеринин айты-рыгларында доктааган. Өртке удур демиселди чорударында бүгү деңгелдин удуртукчу бурүзү киржир хүлээлгелин ол айтыркан. Чазактын элээн каш харысалгалыг ажыл-лакчыларын кожуун бүрү-зүнде быжыглаан, олар өртке удур демиселди кошкак чорудуп турарын шүгүм-чүлээн. Чөпшээрел, удуртукчу чокка арга-арыг кирип, каттаарын, тооруктаарын, аян-чорук кылырын, арга иштинге от салырын хораанын Чазак Даргазы дыңнаткан.

Арга-арыг — бистин кол байлаавыс, ону өрттен камга-лаар дээш бүгү-ле хемчеглер-ни алырынче Чазак кижигүн-нерин ол кыйгырган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

О.К. Сарагайны шаңнаар дугайында

Тудуг адырынга ачы-хавыязы база үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Эрзин кожуунунуң “Мөрөн” колхозунда тудугчулар бригада-зының бригадири Откун Кыргысович Сарагайга “Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы” хүндүлүг атты тыпсыр.

2002 чылдың август 8, № 114, Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитетинин даргазының дугайында

1. Очур Сотнамович Шириндүүнү Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитетинин даргазынга 2002 чылдың август 12-де чардынган №1 күш-ажыл керээзинге дүүштүр томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
2002 чылдың август 12, № 123, Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитетинин даргазының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң “з” пунктузунга дүүштүр Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитетинин даргазынга Сергей Ынаажыкович Ооржакты томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
2002 чылдың август 18, № 133, Кызыл хоорай.

С.Д. Маадыны Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле шаңнаар дугайында

Журналистика адырынга ачы-хавыязы база үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш “Шын” солунунуң редакциязының штаттан дашкаар ажылдакчызы Сандро Давааевич Маадыны Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле шаңнаар.

2002 чылдың август 20, № 134, Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың садыг, устаныг болгаш чоннун амыдырал хандырылга сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң “ж” пунктузунга дүүштүр Александр Владимирович Брокерти Тыва Республиканың садыг, устаныг болгаш чоннун амы-дырал хандырылга сайыдынга 2002 чылдың август 20-де чардынган № 9 күш-ажыл керээзинге үндөзүлөп томуйлаар болгаш ону Тыва Республиканың садыг болгаш амыдырал хандырылга сайыдының хүлээлгелеринден хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
2002 чылдың август 20, № 137, Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың юстиция херектеринин талазы-биле сайыдының хүлээлгелеринин күүседикчизинин дугайында

1. Александр Аркадьевич Язевти Тыва Республиканың юстиция херектеринин талазы-биле сайыдының хүлээлгелеринин күүседикчизинге томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
2002 чылдың август 20, № 138, Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

ААЗААНЫ-БИЛЕ БОЛГАН

ТР-ниң Чазак Даргазының сонгулдаларының үезинде Ш.Д.Ооржакка Сукпак суурнуң сонгукчулары даштыкы дыл болгаш информатика башкыла-ры чалап алыры-биле бажындан

туттуруп бээрин дилээн турган. Шериг-оол Дизижикович азаа-ны-биле ийи аал чурттаар бажы-ны туттуруп берген. Ам бо хү-нерде ийи башкы школа коллективинде немешкен.

СЕМИНАР

Федералдыг казначействонун Кызыл хоорайда салбырынга август 20-де “Тыва Республиканың федералдыг тус чер бюджетинин чарыгдалдар талазы-биле казначей күүселдезинин практиктиг айтырыглары” деп семинарны хоорайда бюджет органи-зацияларының саң-хөө ажылдак-

чыларыга эрттирген. Докумен-тилер долдуруп тургаш, кол кылып турар частырыгларын допчузун, акша дужаап тургаш, документини шын долдура-рынын, бюджеттен дашкаар хөреңгилерни санап тургаш, кылып турар частырыгларын дугайында болгаш чаа блан-кыларны долдураарының чуруму-нун дугайында илеткелдерин сонуургап дыңнааннар. Дараа-зында октябрь айда семинар эрттирерин планнап турар.

Айлаң ДАРЖАА.

Чер харылзаалары

70 ХУУЗУ

АЖЫГЛАТТЫНМАЙН ТУРАР

Чоокта чаа республиканың барыгын болгаш мурнуу талакы зоналарында араттарның, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин мал чеминин белеткелди чорудуп, дүжүт ажаалдазынга белеткенип турарының дугайында хуралдары болуп эрткен. Ону Чазак даргазының ора-лакчызы Виктор Лавриненко башкарып эрттирген.

Виктор Иванович бодунуң чугаазында республикада мал чеминин белеткелди багай чоруп турарын демдеглээн. Бо талазы-биле тускай селектор хуралды Чазак Даргазы Ш.Ооржак эрти-рип, удуртукчуларга тодаргай даалгаларны берген турбуже, чамдык кожууннар ук ажылче шуудап кирбээнин шүгүмчүлээн.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының сайыды Николай Алдачы мал чеминин белеткелди, дүжүт ажаалдазы болгаш чыдыг чашпан – конопля-биле демиселди чорударының дугайында айтырыгларга доктаа-ган.

Дүжүт ажаалдазының талазы-биле кайы-даа кожууннарның ажыл-агыйларында тодаргай план, саң-хөө, кывар-чаар мате-риалдар хереглелдеринге санаашкыннар кылдынмаан. Артык кезектер, кывар-чаар материал-дарга акша-төгерик чедиш-пезинден оон курлавырлары тургустунмаан.

Чамдык удуртукчулар чыдыг чашпан узуткаары-биле көрдү-гөн акша-хөредгини ажыл-агый-ларга көөрү эки деп санап турар. Бир эвес чер хоойлузунга дүүш-түр көөр болза, конопляны бол-гаш өске-даа бок үнүштерни узуткаары, бирги ээлчегде, чер ээлеринин, чер эдилекчилери-

нин хүлээлгези болур. Ындыг турбуже, ажыл-агыйлар ботта-рынга быжыглаан черлерин че-дир ажыглап шыдавайн турарын-дан бок үнүштерин тарап турар чылдагааны ында.

Бай-Хаакка болган мурнуу зонаның хуралында Эрзин, Тес-Хем кожууннарда тургустунуп келген байдалды берге деп көргөн. Эрзин кожуунга каң-даашкын күштүг болганындан база өрт айылындан Качык сумузунуң девискээринде 30 ажыг малчыннарның өглери өрттенип, мал-маганга когарал-ды чедирген. Амгы үеде одарла-дыр черлер чедишпестеп турар. Кожуунунуң чагырга даргазы А.Ч. Комбунуң чугаазы-биле алырга, Качык талазының малчыннарын чогуур черлер-биле чугаалажып тургаш, Моол кызыгаарынче киирери таарымчалыг деп саналды берген.

Танды, Кызыл кожууннарның девискээринде көжүп болур черлер бар-даа болза, Качык биле Танды аразы барык 150-170 км. Чер аразы шала ырай бээр, а кижилерни аай-дедир көжүрер машина-техникага кывар-чаар материалды кайып алырыл деп, айтырыг тургустунуп келир.

Моон мурнунда чылдарда зоналар аайы-биле эртип турган хуралдарга мал чеми, дүжүт

ажаалдазы-биле чергелештир келир чылдың часкы хову ажыл-дарында белеткел болур чайгы чер аңдарылгазын чугулага ап турган болза, бо хуралдарга ук айтырыг көдүртүмээн.

Эрткен чазын чамдык көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери чайын белеткеп алган черлери чок бол-ганындан тараа тарып шыдавайн барган таварылгалар база бар. Чижээ, Танды кожуунунуң “Кара-Булуң” бүдүрүлгези тараа тарып шыдаваан. Ниити кожууннардан кээп турар медээлерден алырга, тарылга шөлүнүн 25-30 хуузу ажыглаттынмаан болуп турар. Бо талазы-биле Россия Федерация-зының “Чер дээш телемир дуга-йында” хоойлузунуң негелде-лерин езуугаар ажыл-агыйлар, араттар-даа ажыглаттынмайн ара кагган черлери дээш немелде чер үндүрүүнге оонажыр апаар. Ол дээрге саң-хөөгө улуг каража болуру чугаажок.

Ындыг турбуже, кывар-чаар материалдарның чедишпезинге сылдаглап алгаш, чайгы чер аңдарылгазындан ойталап турар хөөннер чамдык кожууннарда бары бо эрткен хуралдан база илереттинген.

Виктор ДАНДАР,

ТР-ниң чер комитетинин килдис эргелекчизи.

Редакцияга чагаалар

Тыва аңчылар шаг-төөгүдөн бээр тайга-таңдызынча, аң-мөңгө дика хумагалыг чорааннар. Аннаар черлеринге азы дииң-нээр үеде турумчуп турар одаанга келгеш, аш-чеминиң дээжин тайга-таңдызынче чажып тейлер.

Мен кончуг анык чоруур шаамда, улуг акым баштаан аңчылар эдерип, Омул, Калдар-

мээң үем ийи оол малдарын кадарып, одаг ээлеп орап чүве. Кагжыргай биле чинге-тараа орнажып, чугаа-соот-даа кылды-выс. Багай чүве бистиң ыттарыыс бригадир ашактың хоюнун эдин чипкен болган. Бир эвес бо материалды номчуптар болза, кайы-бирээзи сактып кээр чадавас боор.

Ол үеде аң-мөңгүн хөйү-даа

кылдыган, араалыг хөй боолар, хуу машиналарның көвүдээни-биле аң-мөң дика-ла эвээжей берди. Күзүн янзы-бүрү үнүг кылдыр эдип келир хөй сыын-нарыыс кайыл? Өөк шынаазына-га бөлүк-бөлүк ояттап чоруур хөй элик, хүлбүзүвүс читкен. Чай, кыш чок чырыдып аңнап турар машиналар көвүдээн. Республикада аңныр чери бар болгай, ол та чүнү көрүп турар чүве.

Мээң ТР-ниң Чазаанга көдүрүп турар айтырым мындыг. Аң-мөңгүн эвээжээни-биле Тываның девискээринге каш чыл

Номчукчу айтырыг көдүрүп тур

ТӨНЕР ЧЫГАЙ БЕРДИ

Аза, Шешпир, Самчыр-Тайгазы, Эргек-Дыргак тайгазы дээш, дииңнеп чоруп каар турдувус. Ол дээрге киш, дииң аң-мөң ораны черлер чүве. Чаңгыс аңныр сезонунда 20-30 кишти кижини бүрүз өлүрүп, аңныр-тывыш аңыл-агылынга дужаап турдувус. Улуг аңчыларны көөрге, баштай өлүргөн аңының аксынга сарыгус суккаш, доңуруп каар чораан. Бир дугаар киш өлүргөн аңчызын дыка-ла хүндүлээр боор чүве, ужа-төштөн эгелээш оң мурнунга салыптар.

Ол үеде тывалар колдуу шупту аңнаар турган. Ол хамаанчок Хемчиктен безин аңчылар ол хире ырак черге аңнап чедип чорду. Бир чылын чорааш, кош-комнуг он ажыг аңчыларга ужураштывыс. Ынчан

кончуг, аңчылар кам-хайыра чок аңнавас боор чораан. Амгы үеде ажыл чок аныктарның чамдыгы ажи-төлүн азыраар аргазын бодап, тайга-таңды кезип, олча-ажык сүрүп чоруурлар эвээш эвес. Эрткен чазын ийи оол дүшкен сыын мыйызы чыып чорааш келдилер. Оларның чугаазы-биле алырга, дузакка туттунгаш чыды берген каш-даа тооргуну көргөн болдулар. Дузакка кирген ийи адыгта база таварышкан, бирээзиниң чүгле сөөгү артып калган, кончуг-даа быжыг тростар салып каан дээр улус чорду.

Сөөлгү чылдарда тайганың аң-мөңгүн өлүрер дээш чүнү-даа кылып турар кижилер тыптып келген. Тозан чылдарның эгезинден бээр шериг чуруму-биле

иштинде дуюглуг аңарны аңнаарын хоруга чүл. Бо айтырыгны чөптүү-биле өөренип көөрү күзөңчиг. Бо чазын Хадын суурнуң чаны калбак, делгем Өөк шынаазы өрттөнгөни-биле суг кужунуң чуургалары колдуу өрттөнгөн калган деп болур. Как-Хөл, Кастыг-Хөл, Былыктыг-Хөлдөрү көөрге, каш-ла санныг куштар эштип чоруур. Суг кужун камгалаар талазы-биле кичээңгейни күштелдирип, ону база каш чыл иштинде аңнаарын хоруга кандыг боор.

Бо айтырыглар талазы-биле республиканың аңчылары боттарының бодалын, саналын, сүмезин солун арнынга чырыда бээр боор деп идегедим.

Багай-оол МАНЧЫК-ООЛ.
Би-Хем кожууну.

СЕМИС ЫТТАР БЕЗИН АРТЛАСТААН

Мен 80 хар чоокшулап олу-рар, каш-каш күрүне тургузуун, кандыг-даа эрге-чагырганы көрүп, чурттап эрткен кырган мен. Мени сөөлгү үеде мал оорлар чорук эң-не дүвүредип тур. Тыва Арат Республика үезинде 3-тен өрү кижини киржикчилиг оорларны бөлүк деп санаар турган. Бир хой оорлаан дээш 5 чылда ши-дип турду. Бир эвес бөлүк оорларның херээ аар болза, баш-тыңчызын боолап шийдип турган үени көргөн, билер мен. Ынчан-гаш ол шагда оорлаар чорук ховар турган.

Амгы үеде кандыг-дыр? Бүдүн-бүдүн кодан малды карартып, оорлап каарга, оорларга 3-5 чыл шенелде азы улгатса-ла, 2-5 чылдарда шийдип каар. «Мен кончуг мен» деп херээш шаштынып, кудумчуга чораан кижилер дорамчылап, байыргалар, харындаа кижилерни өлүрүп, хилинчектеп турар аларган.

Чижек кылдыр ырак бар-баайн. Бодумнуң-на ескен-терээн Бай-Тайга кожуунунун «Мурнакчы», «Тээли» совхозтарының малының баш санын оорлап, самчыгдал когун үстү. Оорлар чуртувусту үптөп чиир деп бардылар. Оларның хайындан бүдүн-бүрүн хемнериниң чурттакчылары чурттап турган черлерин каггаш, хоорай, суурларже сың-нып көжүп турлар. Чайлаглары, кыштаглары ээн калгылаанындан кажаа-хораазы, бажыңнары төндүр үптөттинген, сөөртүп, одап, чок кылдыр дойлап турлар. Оорлар боо-монгулуг дүне-хүндүс-даа улустарны, инек, мал кадарып чораан кижилерни хүлүп-шарып, хунаап дээрбедеп тур.

Шуй деп хемде чурттап чоруур Хертек Алдын-оолдун инектерин июль эгезинде сүре бергеннер. Ону истеп чоруп турда, оң аалынга база катап

оорлар келгеш: «Өгдөн үнер болзунарза, боолаар бис» — деп коргудуп тургаш, арткан малын сүрүп апарган. Малдың ээлери-ниң бирээзи өгдөн үнүп кээрге, холунче болгаш быктынче хос өттүр боолаан. Оон ол улаштыр оорларның соондан туугай боолаптарга, бирээзинге дегген, оозу ол-ла черинге өлгөн. Артканнары малдарны сүрүп алгаш, четтирбейн барган. Шак мындыг фактылар мурнунда чылдардан бээр үргүлчүлөп турар.

Шуй суурнуң чурттакчызы Карандаш Донгактың чугаазындан алырга, оң чурттап турар кварталының ээлчеглиг кадатка турар инээ 2000 чылда 138 баш турган. 2001 чылда ол-ла кварталдың чурттакчыларында чүгле 27 инек арткан. А ниити кожуун девискээринде инектерлиг турган хамаатыларының 70-80 хуузу коданы карарган, мал чок артылар. Ол хамаанчок семис ыттар безин артастады ышкажыл.

Оорларга удур эң шыңгыы хоойлу чаартылгазы кылбас болза, бо чорук соксавас. Чүте дизе үстүнде чугаалааным дег, 2-5 чылга шийдип каарга, олар коругдалга чыткаш, улам «эртем» чедип, хамык кожуунардан чылып келгеш, дуржулгазын солчуп, дугуржулгалар кылып, аксы-сөзүн берипкеш, чанып хосталып келгеш, чонну куругладыр оорлап, болчажып, өттүрчүп, орнажып, байыргалар, кончуг кижилер бооп бажы эттенип турарлар.

Оорларның бо харылзаазын үзерде, оор херээш шыңгырадыры-биле чергелештир, оларны херээш эрттирип-даа каарга, ескээр шөлүүр болза эки. Тываның ырак булуңдарында азы Тывадан үндүр шөлүүр дугайында айтырыгны референдумга кириери чугула.

Истеп-хынаар органнарга хамаарыштыр чугаалаарга, олар сөөлгү үеде мал оорунче улуг-ла кичээңгей салбас, а чамдыктары оорларның «сартыны» чип турар аларган. Оң херечизи, оор херектер истээр шагдаа ажылдакчылары, 2-3 чыл болганда-ла, байып эгелээр. Машинаны олар бир дугаарында мунар, айттар база оларда апаар чүве-дир. Бистиң кожуунда бир арыг холдуг эвес шагдаа ажылдакчызының чылгазы бир аскыр четкенин чугаалаарга-ла, «оор херектер ажыттынмайн баар» чылдагааны билдингир. Ындыг ажылдакчылар чүгле малын оорга алыс-кан кижиниң бодун байысаап, 2-3 шак иштинде протокол тургузуп каар. Ол-ла. Оң орнунга когаараан кижини-биле кады дүргөн кемчег ап, ыңай-бээр доскуулдар салыры бодавас. Оорлар-биле демиселдин мындыг тоомча чок, кошкаандан улус ядарап, түрегдеп тургаш, оларга идегевес, бүзүрөвес-даа аларган.

Оор-биле демиселди күштелдирер дизе, ам үшкү удаа бүзүрөп, сонгуп алганыыс Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттары айтырыгны эң шыңгыызы-биле, дорту-биле эрестиг тургуспас болза, Тыва-выстың келир үезин оорлар үезе-чаза соп чиир деп барганын чүрээңерден эскерип көрүңер. Чымчак сандай, чылыг олут дугайында бодавайн, ажи-төлү-вүстүн келир үезин бодап демисежил көрүңер.

Чон эрге-чагырга туткан силерден айтырыгны чидии-биле тургузуп турда, чоннуң сонгуп алганы эрге-чагырганың төлээлекчилери силерге кырган мен идегеп артым.

Очур-оол САРЫГ-ДОНГАК.
Күш-ажылдың хоочуну.

ТР-ниң Чазааның Даргазынга

ДОРАМЧЫЛААШКЫН-БИЛЕ ДӨМЕЙ

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!

Бистер, Кызылдың №14 шко-лазының национал класстарында өөренип турар уругларның ада-иелери, чайны чайладыр сагыш-сеткиливис өйүп, дүвүредип чо-руур айтырыгны шийтпирлежи-п бээринге дузадан кадарын Си-лерден дилеп тур бис.

Ук школаның 4-кү болгаш 5-ки класстарын бо чылын дооскан уругларның болгаш оларның ада-иелериниң чөпшээрелин, күзе-лин айтырбайн, дараазында өөрөдиге чылын Кызылдың №9 школазынга өөренип кылдыр шийтпирлеп каан. Школа ди-ректору Л.А.Галактионовтун болгаш хоорайны өөрөдиге клдизиниң эргелекчизи Д.А. Ондарның тайылбыры-биле алырга, ыңдыг шийтпирниң үнүп келгенинге школаның санитар-лыг байдалы, ында өт аарының непперелди алганы болгаш клас-кабинеттерниң чедишпези чыл-дагаан болуп турар. Ындыг тай-ылбыр-биле бистер чөпшээр-е-жир аргавыс чок. Кызылдың шко-лалары өөреникчилерниң са-нынга сынышпастаан деп чүүл билдингир болбайн аан. Ынчал-закжок еске школалар ук айтыры-гы чогулчалыг шийтпирлеп, 2-3 ээлчегде ажылдап турар боор-дур. А аарыглар талазы-биле тайылбыр бистерни – рес-пуб-ликаның үндезин чурттакчы-ларын — куду көргөни деп санап турар бис. Сактырга-ла, чүгле тыва өөреникчилер өттен аарып, а еске омак-сөөктүл-лериң ажи-төлүн ол окуп эрте бээр дээни-биле дөмей.

2001-2002 өөрөдиге чылында 4 класс дооскан тыва школачы-ларны дараазында класска улаш-тыр өөрөдир кылдыр шийтпир-лээнинге хөлчөк өөрүп турдувус. Ынчан школаның коридорунга 4 класс-кабинеттерни немей кыл-ган турган. Бистиң уруглары-высты мурнунга тудуп алгаш, немелде кабинеттерни ажытты-рып алгаш, ам кээп ойдадып эге-лээни бо-дур. №14 школада азы-сөөк ылгажыр чоруктарның, на-ционалдар аразында чөрүлдээ-лерниң бары кымга-даа чажыт эвес. Орус башкыларның тыва өөреникчилерге хамаарылгала-рында чикти чүүлдер эскерти-нип турар. Ону согур-ла кижини көрбөй, дүлей-ле кижини дыңна-вайн барып болур.

ДАГЛЫГ ЧЕРДЕ ХОЙЖУЛАР

Тываның ырак булуңдарының бирээзи Мөңгүн-Тайга ко-жуунун «Мөген-Бүрен» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези мал-биле бай. 2002 чылдың бирги чартык чылының түннели-биле алырга, ажыл-агыйның чүгле хоюнун ниити бажы 21170, оон иштинден төрүүрү — 7840 баш. Амгы үеде 100 төрүүр хөйга онааштыр 80 хураганы камгалап алган.

Хойжу бригадалардан Шың-гылдырак №1 бригада чүс төрүүр хөйга онааштыр 80 хураганы, Шегетей № 2 бригада 85 хура-ганы камгалап алган. Сарлыктар Телиг-Оюк № 3 бригадада 1288 баш бар, оон иштинден төрүүрү 604 баш мал. Олар 100 башка онааштыр 72 бызааны алган, сар-лыктың төрүүрү ам-даа уламчы-лап турар. Өшкү саны ниитизи-биле 346 баш бар.

«Мөген-Бүрен» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң удуртулга-зы, оон малчыларны, эң ылаңгыя зоотехник Иргит Лопсан оглу Улар-оол, мал бажын өстүрер, оон уксаазын экижидер болгаш

Чаа өөрөдиге чылынга че-дир санныг-ла хонуктар арткан. Кааа, кандыг өөрөдиге номна-ры-биле өөренири билдинмес болганындан бистер уруглары-выс-биле кады сентябрь 1-ни кор-гуушкун-биле манап олур бис. Башкыларның эртемнер аайы-биле ажылдап турар програм-мазы-биле өөренип кыштаан уруг-лар өске школага канчаарыл? Чаш кижиниң сагыш-сеткили кемдеп, өөрөдигеге хамаарыл-газы ескерлип, баксыграза кым хар-ылаарыл?

Бо айтырыг бөгүн, дүүн көдүр-түнүп келбээн. Ол чыл санында-ла тургустунуп турар айтыры-дыр. Чазын Силерже чагаа би-жээнивис соонда, ТР-ниң өөрө-диге сайды П.А. Морозов чүгле школа директору-биле тугаа кылгаш чорупкан. Оон кандыг-даа түңнел үнмээн.

Документ езугаар чурттап турар черивис, кири бижидил-гевис езугаар хамааржыр школа-выс чүгле бо. А №9 школага че-дир ырак, шимчээшкин улуг, хөлээзиниң кудумчулар кежер. Уругларывыс озал-ондакка тава-рышпас деп магадылалды кым бээрли? Алгы-кидиз заводунуң, эрик кыдыгынын, Доңмас-Сугун, дачаларның девискээрлеринде чурттап, оон өөренип кээп турар уруглар канчаарыл?

Хүндүлүг Шериг-оол Дизи-жикивич! Силерниң сонгулда бетиниң программарда рес-публиканың школаларында өөрө-диге чорудулгазынче улуг ки-чээңгейни угландырганын сет-кил ханышкынын күлээп ап, Силерниң болгаш Чазактың чо-рудуп келген политиказын кезээ-де деткип келген болгаш деткип-даа чоруур бис. Июль 22-де тыва телевидениеге Силерниң дорт эфиринерге ук школа-биле хөл-башкан айтырыгны салган турган бис. Үе-шактың чедишпээнинден хары бердимейн барган. Ынчангаш солун таварыштыр бо айтырыгыны база катап көдүрүп, ону дарый шийтпирле-жип бээрин дилээр ужурга тава-рыштывыс.

Идегел болгаш бүзүрөл-биле, **№ 14 школада тыва национал класстарда өөренип турар уругларның 104 ада-иезини өмүрээзинден: Ч.Н.Д. Донгак, Р.С. Күжүгет, С. Б. Токаш-оол, В.Х. Монгуш болгаш ниитизи-биле 30 ада-ие ат салган.**

малдың продуктулуун бедидер дээш кызымак ажылдап турар.

Агаар-бойдузу кадыг-дошкун, аргыжар орук-чири кадыр-берт, төп черлер-биле харылзаа ырак-та турар-даа болза, «Мөген-Бү-ренниң» күш-ажылчы малчына-ры мал ажылынга чүткүлдүг, кы-зымак ажылдап турарлар. Мөң-гүн-Тайга дээрге даглыг, хая-даштыг чурт. Оон девискээринден мал чеми белеткеп алыры дыка берге. Эрткен 2001 чылда мөген-бүренчилер 60 тонна сизини боттарының девискээ-ринден, а 100 тоннаны Өвүрнүң Ак-Чыраадан садып алганнар. Ынчалза-даа бо чайын агаар-бойдустун каан болганындан оң-сизиниң үнүжү чегей. Чуду-руун чудук алдынче суккан эвес, малчын адын мөген-бүренчилер сыкпазы-биле оон-моон аргазын тып, өскелерден чыда калбайн, мал бажын ам-даа хөй кылдыр өстүрүп, келир чылдың Наады-мынга база идепкейлиг киржир дээш олут чок ажылдап турарлар.

Оолак КАРА-САЛ.

Республиканын күрүне хереглелдеринин тудугларынын болгаш объектилеринин даңзызын тургузар болгаш оларны бюджет хөрөңгизинин күсели-биле акшаландыраар талазы-биле

Дүрүмү бадылаар дугайында
ТЪВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН
ДОКТААЛЫ

2002 чылдын август 13 № 540 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязынга капитал салышкынарнын күсели-биле боттандырып турар инвестиция ажыл-чорудулганынын дугайында» 1999 чылдын февраль 25-те № 39-ФЗ федералдыг Хоойлуунун 11 бөлүгүндө 13 чүүдлерин күүседире-биле Тыва Республиканын Чазанын доктаадыры болза:

1. Республиканын күрүне хереглелдеринин тудугларынын

1. Бо Дүрүм болза акшаландырышкынын күрүнеинин капитал салышкынарнын күсели-биле чорудар (бюджет чээлилеринден аңгыда) тудугларнын болгаш бүдүрүгеге хамаарып, хамаарышпадаа черлеринин даңзызын тургузар чуруму доктаадып турар.

2. Республиканын күрүне хереглелдеринин тудугларынын болгаш объектилеринин даңзызын (моон ынай даңзы дээр) Тыва Республиканын Экономика яамызы чыл санында күрүнеинин чагыкчы бүрүзүнге аңгы, ведомство аайы-биле республика бюджетинин чарыгдалдарынын экономика каттификациязын езугаар тургузар.

3. Даңзыны республиканын тускай сорулгалыг программаларын боттандыраарында болгаш республиканын адрестиг инвестиция программасында көрдүнгөн социал-экономика катти чамдык чугула программаны шийтирээринче утланган күрүнеинин капитал салышкынарнын хемчээлдерин барымдаалап тургузар, маңаа тудуп турар объектилерге адырлар аайы-биле чыл санында чорудар ревизияларын, объектилеринин республика экономиказынга ужу-дузанын үнелээни тундөөлөрүн, тудуг чорударына белек деннеин барымдаалаар.

4. Даңзыга чартык-чамдын республика бюджетинин хөрөңгизинин күсели-биле акшаландырып турар болгаш Тыва Республиканын субъектизинин күрүне өңчүзү бооп муниципалитет өңчүзү бооп турар тудугларын, объектилерин аңгы айтыр.

5. Даңзыны тургузарын республиканын адрестиг инвестиция программасынын төлөвилелин тургузар үеде боттандыраар.

6. Бо Дүрүмде, ооң даңзызында киирген тудугларнын болгаш объектилеринин күрүне чагыкчылары дээрге Тыва Республиканын күсели эрге-чагырга органнары, тус чер бот-башкарылга органнары дээр ол.

7. Даңзыда киирген тудугларнын болгаш объектилеринин чагыкчылары – тудукчулары болза:

а) бюджетте турар албан черлери болгаш организациялары, оон иштинде тудуп турар объектилеринин дирекциялары;

б) күрүне чагыкчызынын эргезинде турар организациялар;

в) Тыва Республиканын өңчүзү кылдыр акцияларны (үлүглерни) сатып алыр негелде езугаар даңзыда киирген тудуглар болгаш объектилер талазы-биле күрүнеинин капитал салышкынарнын ап турар күрүнеге хамаарышпас коммерция организациялары;

г) чагыкчы-тудукчунун күлээлгелерин күүседире-биле тус чернин бот-башкарылга органнын төлээлээни организациялар.

8. Күрүне чагыкчылары доктааткан чурум езугаар керээге үндезилээш, чагыкчы-тудукчуларга бодунун эргелеринин чамдызын дамчыдып берип болур.

9. Даңзыны тургузарын, бадылаарын дараазында чурум езугаар боттандыраар:

Тыва Республиканын Саң яамызы РФ-тин Бюджет кодекзинде доктааткан хуусаада күрүнеинин капитал салышкынарнын талазы-биле бюджет акшаландырышкынын үстүү хемчээлдерин доктаадыр.

Тыва Республиканын Экономика яамызы Тыва Республиканын Чазанын чүүдүгүнүн негелделерге үндезилээш, күрүнеинин капитал салышкынарнын айткан хемчээлдерин күрүне чагыкчыларына хуваарын боттандыраар күрүне чагыкчыларына доктааткан хемчээлдерин дыйнадыр.

Күрүне чагыкчылары күрүнеинин

болгаш объектилеринин даңзызын тургузар болгаш оларны бюджет хөрөңгизинин күсели-биле акшаландыраар талазы-биле киирип келген Дүрүмү бадылаар.

2. Бо доктаалдын күүседире дээр контроль чорударын Тыва Республиканын Чазанын контроль эргелелинге дагызыр.

Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш. ООРЖАК.

капитал салышкынарнын баш удур көргөн хемчээлдеринге үндезилээш, тудугларын доозарынын хуусааларын, еске-даа саналдарын Тыва Республиканын Экономика яамызыга киирер, еске-даа негелделерни боттандыраар.

Ооң-биле кады дараазында чылда Тыва Республиканын социал-экономика катти хөгжүдөөзинин баш удур көрүүшкүн көргүзүлгелерин киирер, төлөвилел-шиччилел ажылдарын, тудугларын, объектилерин хандыраарына херекиг садып алыр чүүдлерин, ескелерни-даа айтыр.

10. Төлөвилел документилерин ажилдап кылбаан болгаш бадылаваан черлерин тудуглар болгаш объектилер даңзызыга киирбес.

11. Тудугларын болгаш объектилерин даңзыга кииреринин саналдары-биле кады доостура дараазында чылдарже шилчир тудугларнын, объектилеринин дугайында медээлерин, күрүне чагыкчыларынын күрүнеинин капитал салышкынарнын талазы-биле кредитор өрелеринин дугайында медээлерин киирер.

12. Тыва Республиканын Экономика яамызы күрүне чагыкчыларынын киирген саналдарына үндезилээш, даңзыга киирер тудугларнын, объектилеринин дугайында шийтирнин хүлээп алыр. Маңаа мурнады киирер черлер болза:

а) Тыва Республиканын Чазак Даргазынын сонгулда мурнундагы программасында болгаш ооң Тыва Республиканын Улуг Хуралында чыл санында киирер Айткалында кирген объектилер;

б) бүдүрүлгө хемчээлдеринин езулдезин хандыраар, бюджеттин хууда орулгаларын улгаттыраар, чарыгдалдарын дүргөн дедир эгидер инвестиция төлөвилелдери;

в) чыл планында кирген, тудуу доозулбаан объектилер;

г) херек кырында үзүп берген хөрөңгү четпээнинден ара соксаан тудуглар болгаш объектилер;

д) күрүне чагыкчызы акшаландырышкынын негелде үндезинерин хандырган тудуглар болгаш объектилер.

13. Катап тудуп эгелээни тудугларын болгаш объектилерин оларнын хереглелдерин саң-хөө-биле хандырган соонда даңзыга киирер.

14. Тыва Республиканын Экономика яамызы күрүне чагыкчыларынын киирилгези-биле дараазында чылда «Тыва Республиканын республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузун хүлээп ал турар үеде күрүнеинин капитал салышкынарнын баш удур хемчээлдерин-биле тургускан даңзыны улам тодарадыр.

15. Тыва Республиканын Экономика яамызы дараазында чылда «Тыва Республиканын республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузун күштүг бооп эгелээнден ийи неделя хуусаа иштинде даңзыны Тыва Республиканын Чазанын киирер.

Тудугларнын болгаш объектилеринин даңзызына хамаарыштыр эргежок чугула апарза, Тыва Республиканын Чазанын күрүне чагыкчызынын эрге-хүлээлгелеринин чамдызын чагыкчы-тудукчуга дамчыдып бээр байдалдарын көөр.

16. Тыва Республиканын Экономика яамызы даңзыны Тыва Республиканын Чазанын бадылаан соонда 10 хонук хуусаада ону Тыва Республиканын Саң яамызынче болгаш күрүне чагыкчыларына чорудар, даңзыда киирген тудугларын, объектилерин акшаландыраарын боттандыраар.

17. Тыва Республиканын Чазанын бадылааны даңзы болза күрүне чагыкчыларына катап эгелээр тудуглар болгаш объектилер талазы-биле тудугта ажылдарын күүсе-

дир болгаш ачы-дуза чедирер конкурстарны организациястаарынын, эрттиреринин үндезини болур, ол конкурстарны РФ-тиң хоойлужудулгаларына дүүштүр чорудар. Конкурстарны Тыва Республиканын Чазанын тургузары тускай комиссия эрттирер азы берген капитал салышкынарнын хемчээлинге дүүштүр конкурстун еске комиссия эрттирер. Комиссиянын организас-методиктиг ажыл-чорудулганын Тыва Республиканын Тудуг яамызы боттандыраар. Бир эвес конкурстар тундөөлөрүн езугаар күүседир организация тодараттырмаан болза, ук тудугну азы объектинин Тыва Республиканын Экономика яамызынын саналы-биле Тыва Республиканын даңзызындан уштур, а республика бюджетинин анаа көрдүнгөн хөрөңгизин республиканын адрестиг инвестиция программазынче эде хуваар.

18. Күрүне чагыкчылары конкурстарнын күрүне керээлдеринге үндезилээш, күрүнеинин капитал салышкынарнын, акшаландырышкынын хемчээлдерин, үндезинерин тодарадыр болгаш тудуг чорудар чылдар аайы-биле хуваар, тодарааткан медээлерин Тыва Республиканын Экономика яамызыга киирер, а ук яамы эде хуваалдаан үнгөн хөрөңгизин еске объектилерге ажылгаары-биле хуваар.

19. Тыва Республиканын Экономика яамызы бо Дүрүмүнүн 18 пунктузунда айткан ескерилгени даңзыга киирер болгаш нийти бюджетке ескерилге киирери-биле Тыва Республиканын Саң яамызынче чорудар.

20. Республика бюджетинин күсели-биле күрүне чагыкчыларына акшаландырышкынын үзүп бээр республиканын нийти бюджетинге, бюджет хүлээлгелеринин лимиттеринге, капитал салышкынар акшаландырышкынын хемчээлинге дүүштүр, бюджет хоойлужудулганын доктааткан еске-даа негелделерин барымдаалап боттандыраар.

21. Даңзыда киирген тудугларын болгаш объектилерин акшаландыраарын күрүнеинин капитал салышкынарнын адрестиг хуваалдазынга дүүштүр күрүне чагыкчызынын тодарадыры акшаландырышкынын оочурун езугаар, кылган ажылдарнын хемчээлин, еске инвесторларнын хүлээлгелерин канчаар күсетен барымдаалап шийтирээр.

Тудуг объектилерин акшаландыраар хөрөңгизин үзүп бээр дугайында шийтирнин Тыва Республиканын Чазанын айткышкыны-биле хүлээп алыр.

22. Күрүнеинин капитал салышкынарнын хемчээлдерин күрүне чагыкчыларына Тыва Республиканын Экономика яамызы дыйнадыр.

23. Күрүне чагыкчылары боттарынын эрге-байдалынын чамдык кезин чагыкчы-тудукчуларга дамчыдып берген таварылгада тудугта азы объектиге кылган ажылдарнын (ачы-дузанын) төлөвилерин доктааткан чуруму езугаар чагыкчы-тудуг черлеринин агар саннары дамчытыр республика казначействозунун органнары боттандыраар.

24. Тыва Республиканын субъектилеринин күрүне өңчүзү болгаш муниципалдыг өңчү бооп турар тудугларын болгаш объектилерин акшаландыраарын хөрөңгилеринин кол эдилекчизи бюджет аразынын харылзааларын барымдаалап, Тыва Республиканын кожууннарына субвенция азы субсидия хевирин-биле боттандыраар.

25. Күрүнеинин капитал салышкынарнын хемчээлдерин адрестиг хуваарына хамаарыштырган күрүне чагыкчылары болгаш чагыкчы-тудукчулар тудуг болгаш объект бүрүзүнге хамаарыштыр Тыва Республиканын Саң яамызына болгаш төлээлгелер банкыга дараазында документилерин киирер:

а) күрүне чагыкчыларынын эрге-байдалынын чамдызын чагыкчы-тудукчуларга дамчыдып бээр дугайында чарган керээлери;

б) республиканын күрүне хереглелинге тудугтун бүгү үезинде күүседир ажылдарнын күрүне керээзи, анаа күүседир ажылдарнын (ачы-дузанын) хемчээлдерин болгаш өртөөн, акшаландырышкынын хемчээлин, ооң чурумун, хүлээлгелерин күүседирин хандыраар талазы-биле талаларнын харысал-

газын, ай, хүнүн, ажылдарын (ачы-дузаны) күүседирин хандыраар талазы-биле конкурстарнын тундөөлөрүн дугайында протоколдун номерин айтыр.

в) тудугтун еске киржикчилери-биле чарган тудуг керээзи;

г) тудугта үлежи киржиринин керээзи;

д) Тыва Республиканын Тудуг яамызынын чанында күрүнеинин ведомстводан дашкаар экспертиказынын кол эргелелинин төлөвилел-смета документилеринин талазы-биле нийти тундөөлөр;

е) күүсеткен ажылдарнын (ачы-дузанын) өртөөнүн болгаш чарыгдалдарнын (КС хевир) дугайында шынзылга, күүсеткен ажылдарнын (ачы-дузаны) хүлээп алган актызы, оларны Тыва Республиканын күрүнеинин Статистика комитетин бадылаан турар.

26. Күрүне хереглелинге төлөвилелдерин акшаландыраар талазы-биле төлээлгелер банкыны амгы күштүг хоойлужудулгага дүүштүр конкурс езугаар тодарадыр. Төлээлгелер банк тудуг-монтаж ажылдарын акшаландыраары-биле база дериг-херекселдер сатып алыры-биле берген бюджет хөрөңгизин чогуур сорулгазынга чарган керээ езугаар төлөвилел-смета документилеринге дүүштүр чарыгдал турарын контрольдаар, ооң иштинде талаларнын киржипгези-биле хыналда хемчээлдерин кылыр.

27. Бо Дүрүмүнүн 7 пунктузунун адаанда «а» пунктуда айткан күрүнеге хамаарышпас коммерция организациялары объектилер тудураары-биле республика бюджетинден хөрөңгү алырда, бо Дүрүмүнүн 25 пунктузунда айткан документилерге немей республика казначействозунун органына Тыва Республиканын Саң яамызынын, Тыва Республиканын Өңчү харылзаалар яамызынын болгаш айткан организацияларнын аразында ол организацияларнын Тыва Республикаларнын өңчүзүнге акцияларын (үлүглерин) дамчыдып бергенин көргүскен керээлдерин хоолгаларын киирер.

28. Күрүнеинин капитал салышкынарнын акшаландырышкынын төлөвилел-шиччилел ажылдарын, дериг-херекселдер сатып алырын акшаландыраары база кирер, анаа тудугларнын, объектилеринин сметаларына кирбөөн монтаж ажылдарын, еске-даа чүүдлер хамаарыштыр.

29. Республика бюджетинден төлээр ужурулуг, эрткен чылдардагы акша хүлээлгелерин тудугларга болгаш объектилерге ажылдар (ачы-дуза) дээр күрүне чагыкчыларына кредитор өрезин Тыва Республиканын Саң яамызы боттандыраар. «Тыва Республиканын республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунга дүүштүр еске негелде кылбаан болза, республика бюджетинин хөрөңгизинин күсели-биле доктааткан чурум езугаар боттандыраар.

30. Чогуур чылын айткаш, даңзыда киирген тудугларда болгаш объектилерде чорудуп турар ажылдар дээр авансыны чыл лимитинде көрдүнгөн хемчээлдин 30 чедир хуузунга чорудар, объектилерин оон улаштыр акшаландыраарын тудуг-монтаж ажылдарын күүсеткен хемчээлге дүүштүр чорудар.

31. Күрүне чагыкчылары Тыва Республиканын Экономика яамызы-биле дугурушканын езугаар Россия Федерациязынын бюджет хоойлужудулгазынга дүүштүр тудуглар болгаш объектилер талазы-биле күрүнеинин капитал салышкынарнын хемчээлдерин эде хуваар эргелиг (бо чылдын ноябрь 1-ден орай эвесе, 9 айларда күүсеткен ажылдарнын хемчээлдерин тодаратканын холбаштыр), күрүнеинин капитал салышкынарнын адрестиг хуваалдазынга чогуур өскерилгелерин киирер. Күрүне чагыкчылары күрүнеинин капитал салышкынарнын тодараткан хемчээлдерин Тыва Республиканын Саң яамызына нийти хевирге, а федералдыг казначейство органнары — Тыва Республиканын кожууннарынын аайы-биле (капитал салышкынарнын хемчээлдерин адрестиг хуваар хевир-биле) киирер.

32. Күрүне хереглелинге күүседир ажылдарнын күрүне керээзи болза күүсеткен ажылдарнын (ачы-

дузанын), материалдарын, дериг-херекселдерин, ескелерин-даа талазы-биле кол документ болур.

33. Күүсеткен ажылдар (ачы-дуза), материалдар, энергетиктиг курлавырлар болгаш дериг-херекселдер дээр тудуг киржикчилеринин аразында санажылгаларын Россия Федерациязынын хоойлужудулгазынга дүүштүр боттандыраар.

34. Күрүне чагыкчылары болгаш чагыкчы-тудукчулар ай санында-ла доктааткан чуруму езугаар Тыва Республиканын Статистика талазы-биле күрүне комитетинин салбырларына даңзыда киирген тудугларнын, объектилеринин ажылдарын (ачы-дузаны) канчаар күүсеткенин дугайында отчетту РФ-тиң болгаш ТР-ниң статистика талазы-биле күрүне комитеттеринин бадылаан чурумунга дүүштүр Тыва Республиканын Экономика болгаш Саң яамызына киирер.

35. Күрүне чагыкчылары болгаш чагыкчы-тудукчулар доктааткан чуруму езугаар бухгалтер учедун чорудар, республика бюджетинин хөрөңгизин чарыгдан дугайында отчетту Тыва Республиканын Саң яамызынче киирер.

36. Күрүне чагыкчызы чагыкчы-тудукчуну узуткаар азы эде организациялар апарган таварылгада, чагыкчы-тудукчунун агар санын дамчыштыр операциялар кылырын соксадыр азы түр доктаадыр дугайында айткыштын шийтирээр-биле ол дугайын Тыва Республиканын Экономика яамызына, Тыва Республиканын Өңчү харылзаалар яамызына, ТР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитетинге, федералдыг казначейство органына дыйнадыр.

Аванс алган организацияга хамаарыштыр буураан дээр херек отурган таварылгада, күрүне чагыкчызы ол дугайын Россиянын, саң-хөөнү чогуучулар болгаш буурашкын талазы-биле федералдыг албанынга дыйнадыр.

37. Күүсеткен ажылдар (ачы-дуза) төлээринге күрүнеинин капитал салышкынарнын акшаландыраарына инфляция (акша үнези бадар) болу берзе, бүдүн чыл дургузунда анаа ескерилге кылбас.

38. Тыва Республиканын Саң яамызы, ооң девисээрлерде органнары күрүнеинин капитал салышкынарна берген республика бюджетинин хөрөңгизин чогуур сорулгаларына ажылгаары дээр контрольду боттандыраар.

39. Күрүне чагыкчылары болгаш чагыкчы-тудукчулар күрүнеинин саң-хөө контроль органнарынын негелдезин езугаар дараазында чүүдлерин киирер:

а) тудуг өртөөнүн нийти смета саналгалары;

б) төлөвилел-смета документилерин бадылаан дугайында материалдар;

в) тудуг талазы-биле ажыл-чорудулганын аңгы хевирлерин боттандыраарына чөпшээрелдин хоолгазы;

г) акшаландырышкыны коллушкан хевирлиг тудугларын болгаш объектилерин акшаландыраарына хууда, чээли болгаш еске-даа хөрөңгилер киирген дугайында шынзылга;

д) катап тудуп эгелээр тудугларын болгаш объектилеринин даңзызы, оларны чылдар аайы-биле хуваар, ажылгалга кирер комплекстерин оочурун айтыр, тудуу еске чылдарже шилчир тудугларнын, объектилеринин даңзызы, анаа күрүнеинин капитал салышкынарнын хемчээлдерин айтыр, күрүне чагыкчыларынын бадылааны тудуг-монтаж ажылдарынын хемчээлин киирер;

е) Тыва Республиканын күрүнеинин Статистика комитетинин бадылаар капитал тудугта ажылдар (ачы-дуза) учедунун талазы-биле еске-даа документилер.

40. Күрүне чагыкчылары болгаш чагыкчы-тудукчулар Россия Федерациязынын амгы күштүг хоойлужудулгазынга дүүштүр оларнын эргелел-башкары-биле республика бюджетинден үзүп берген хөрөңгизин чөптү, шын ажылгаары, ол ышкаш объектилерин доктааткан хуусаазында ажылгалга киирери, кылган ажылдар (ачы-дуза) дугайында отчеттарын киирери дээр харысалгалыг болур.

УЗУН НАЗЫЛЫГЛАР ДЭЭШ...

Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчузунда 25 дугаарлыг бир каът бажың бар. Кирер эжииниң аксында «№1 республика эмнелгезиниң геронтология салбыры» деп бижип каан. Баштай кижини номчааш, бо чүү мындыг салбыр боор деп бодаар. Бо салбырның ады «геронтология» деп грек сөстен укталган. Геронтология дээрге кыраан назын шинчилээр, өөренир эртем болур чүве-дир.

Эжикти ажыткаш кире бээр-ге, арыг-селиг кылдыр дерзэн коридорнуң бир талазында сандайларны арны-бажы акшың берген кырганнар долдур саадапкан орарлар. Олар бо бажыңче эртенгиниң 8 шактан эгелээш, дүш соонда 4 шакка чедир шуужуп кээрлер.

Кырган улустар чаш уруглар дег аажылыг болдур ийин. Ынчалза-даа бо эмнелгеге келген

кырганнар оожум, томаанныг апаар болгаш оочурну ык сагырлар. Бо болза кырганнар эмнелгези деп чүве ам илдең. Кайы хире назылыг улустар маңаа кээп эмнедирил? Херээженнер 55 хардан, эр улус 60 хардан өрү назылыг болур. Оларны ниити аарыглардан эмнээр. Тускай аарыг улустарны тааржыр эмнелгелеринче чорудуптар. Эмнедир дээш келген улустарга шүүт чок болзун дээш, среда, пятница хүннеринде хамык анализтерни бо-ла эмнелгеге дужааптар. Ол база дыка таарымчалыг, ынай-бээр маңнап турбас.

Эмнелгеге эмчиниң хүлээп алыр өрээлинден аңгыда, физиокабинет, сыкыртыр болгаш хан алыр өрээл, улустарны чыгырып алгаш эмнээр хүндүскү стационар, массаж кылыр өрээл, сула болгаш дыңзыг шимчээшкннер кылыр тренажерный зал дээш, еске-даа кабинеттер бар.

Ында эмнедип турар болгаш бо эмчилерниң, сестраларның кижиге ээлдек-эвиленин магадап ханмас мен. Аарыг кижини ыңчаар таарымчалыг хүлээп алырга, эм-тандан-даа артык дузалыг деп

бодаар мен.

— Силерниң эмнелгегерде кээп турар улустарның саны чеже чедип турарыл? — деп салбырның эрелекчизинден айттырдым.

— Биске кээп турар улуг назылыгларның саны 4102 кижини, оларның иштинде 68 кижини 90 хардан өрү назылыг.

Репортаж

Салбырның эргелекчизи Евгения Борисовна Тимченко. Ол Читаның эмчи институтун 1975 чылда дооскаш, Тывага ажылдаар бижикти холга алгаш, Туранның эмнелгезинге 12 чыл ажылдаан. Оон өг-бүлезиниң аайы-биле чоруткаш, Бай-Хаак эмнелгезинге 6 чыл иштинде арга-дуржулгазын бедиткен. 1993 чылдан бээр бо эмнелгеге ажылдап турары бо.

— Планыңар кандыгыл, Евгения Борисовна? — дээримге, эмчини хүлүмзүрээш, харыялады: — Социал камгалал яамызы-биле демнежип алгаш, «Узун назылыг

салгал» деп программаны ажылдап кылып турар бис. Ол программда көрдүнгени езугаар бистиң бо салбырывыс тускай эмнелге кылдыр аңгыланым, дүңхүн чок ажылдаар апаар боор бис.

Салбырның геронтолог эмчизи Надежда Монгушова Севек, дээди эртемниң эмчи, геронтология талазы-биле чоокта чаа Санкт-Петербург хоорайга мергежилдин бедиткен. Ол хүнде-ле ортумаа-биле 25 улуг назылыг кижилерни хүлээп ап турар. Эмнелгениң улуг сестразы Галина Белостокова бо эмнелгеге 10 чыл ажылдап турар, а ооң ниити эмчи күш-ажыл стажы 34 чыл. 32 чыл дургузунда эмчи болуп ажылдаан Раиса Пруткованың сыкыртылышкыны, та холунун чийги ол ийикпе, та херээжен кижиниң чазыкчаагай көрүжүнден чүве, кижини сыкыртырга шуут-ла аарышкылыг эвес болду.

Хүндүскү стационарда аарыг улусту ийи эмчи сестразы эмнеп турар. Бирээзи Любовь Дольная дээр. Баштай эжиң аксында бижикти номчааш, армян омактыг уруг-дур аа деп бодаан мен.

Арны-бажы чараш, аажы-чаңы эвилең-ээлдек, арыг тыва кыс болган. Допуяан деп кижини Дольная кылдыр эткен хевирлиг. Өске эмчи сестразы Галина Сатовна Монгуш дээр. Кайызының-даа мергежилди улуг, холда хан дамырын чазар ужуру-даа чок.

— Дериг-херекселиңер кандыгыл? — деп шала чигине аарак айтырып салдым.

— Ажырбас, четчип турар. Лазерлиг аппараттар безин бар — дээрге, амырап дыңнап олурдум. — Чангыс-ла чедишпейн турар чүвевис тыныш органы арыглаар ингаляторувус багай, тренажер залывыстың дериг-херексели арай-ла четче эвес. Бо талазы-биле кол эмчивис Александр Доткан-оолович Ооржакка идегеливис улуг деп, салбырның эргелекчизи түңнел үндүрдү.

Кырганнарның бо эмнелгези моон-даа сонгаар эки ажылдап, дузазын көргүзүп-ле турар болзун деп сеткилимниң өөрүшкүзүн чажырбадым.

Хеймер-оол СААЯ,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ЭМ ОЪТТАР-БИЛЕ ЭМНЕНИҢЕР

Улусчу эмнээшкннерниң аңгы-аңгы хевирлерин чоннуң ажыглаары калбарган деп болур. Ынчангаш бодумнуң амыдыралымда көргөн чижектеримге даянмышаан, бо чүүлүмнү бижидим.

Эм оъттарга хамааржыр баданы тывалар кылбыш дээр. Ол сериин тайга чорлорге үнер үнүш. Тывалар ону күзүн оът-сиген быжа бээрге, сызы эмнин эрттир узаваанда база чемижи сыпче тараваанда каскаш, сериин, хөлөгелиг, салгыналдып турар сери адаанга кургадып алыр. Сарапсан база кылбыш-биле бир демей шыырак эм шынарлыг. Бо оъттар хоочурап аараан болгаш экирбестей берген балыг черлерниң бажын шуут билер. Ол ышкаш ыжык аарыгларын, херээжен улустуң болгаш сыңый, бүүрек аарыгларынга хөлчөк дузалыг.

Ачамның авазының адын улус шуут адавас, уттундурган. Ону улуг-бичи кижилер Огчу-Кадай дигир чүве. А авамның авазы кара эмнер, оъттар-биле эмневишаан, домнаар чораан. Мен ооң холунга ескен болгаш ол бүгүнү көрүп чордум. Мээң кырган-авамга кандыг оъттар, кара эмнер турбаан дээр.

Аалывыстан ырак эвес черге Бугалдай деп кижиниң оглу Петя акыйның караа аарааш, шуут экирбестез. Кырган-авам оон караан суг-таназы-биле чаан сүдүн ажыглап тургаш эмнеп каанын утпас мен. Ынчан чаан сүдүн көөрүмге, агылдыр сарыг, чымчаксымаар, бижек-биле сүвүрүп алыр бүдүмел чораан. Кыдаттан чалап эккелген деп чугаалаар чүве. Сөөлүндө ол акый кырган-авамга четтиргенин бо-ла илереткен чоруурун дыңнаан мен. База бир төреливис боор херээжен кижини ижин туберкулезундан аараан. Ынчан кылбыш-биле сараспан ишкеш, шуут сегез. Эң ылангыя сараспан күштүг эм шынарлыг. Ооң культуржуй берген «төрелин» да-

чаларда чамдык улус чөмгө ажыглап турар. Ынчалза-даа тайганың оџду эки-ле дээш, кайы хамаан-чокка ажыглап болбас! Сарапсан, шеңне болгаш еске-даа оъттарны рак аарыгының 3-4-кү чадазынга келген улус эм кылдыр ажыглап турар. Шеңнениң хемчээли көвүдээрге хораннанып болурун билип алыңар!

Кандыг-даа оъттарның хемчээлин эвээждир болза, ооң эм шынары кудулаар болгаш дээш чок болур. А хемчээли улгадыр болза баш дескинип, хөөн булганып, шаг-шинек кошкап, эпчөк байдалга чедирип боор. Ынчангаш эм оъттарның холуксаазын шын кылыры чугула.

Эм оъттар-биле эмненир деп бодаза, ык шыдаар мен деп чүвени билзе чогуур. Чүге дизе эмнээшкнниң хуусаазы эвээш дизе, бир айдан узай берип болур база эмнээшкнн үзүктел чок болур ужурулуг. Ынчаар эмненип тургаш кандыг-бир аарыгдан сегип алган таварылгада, эрги хоочузу катаптавазын дээш кезек болгаш ол-ла кара эмнерни ижиң чорууру күзөңгич.

Чамдык улус эмчи эми-биле эмненип тургаш, еске кара эм аймаан, эм оъттарны холуvas дигир болгай. Бо талазы-биле профессор, медицина эртемниң доктору, онколог К.Яременко мынчаар бижээн: «Ыжык аарыгларын эмнеп тура, радио-химия эмнээшкннин кылганының соонда, бойдустан бүткен янзы-бүрү эмнерни ажыглаары чогуумчалыгдаа, дээштиг-даа. Ынчаар эмнээшкнни дузалаштырарга аарыгны тиилеп алырынга дыка улуг салдарлыг.»

Эмнер өртээ улгаткан бо үеде, улуг өртектиг эмнер-биле эмненирге, хөй кезинде бо-ла аллергиялаан, азы баар болгаш бүүрекке эки эвес салдары чедирген боорун бо-ла дыңнап болур. Ынчангаш бойдустан биске сөңнээ эм оъттары-биле эмненип чоруурун сүмелексез ийик мен.

Часкал ООРЖАК.

ХУУЛГААЗЫН КҮШТҮҢ БАШКАРЫКЧЫЗЫ

Кожуунуң поликлиниказының физиокабинетинче тускай бижик езугаар кирген улус элээн болгаш «четтирдим, эмчи» деп үнүп бар чыдарын бо-ла дыңнап болур. Ол дээрге аарыгларны чийнеп тургаш эмнээр кабинеттиң эмчи сестразы Людмила Окцияевнага илереткен чылыг, чымчак сестер-дир.

Физиокабинетте эмчи дылы-биле чугаалаарга, УВЧ, УФО, электрофарез аппараттары бар, азы болза херелдер болгаш ток күжүн өйлеп тургаш чийнээшкнн чорудар дериг-херекселдер-биле четчелеттинген. Ол бүгү хуулгаазын күштүң башкарыкчызы анык ие Людмила Ондар ол.

Людмила Окцияевна Кызылдың эмчи училищезин 1987 чылда дооскаш, Кызыл хоорайның уруглар поликлиниказынга эмчи сестразы болуп, күш-ажылчы оруун ужуктаан. Участокта бахтааттыңан чаштарга хүннүң-не

барып чедип, оларга эмчиниң арга-сүмезин чедирери — буянныг үүле. 5 чылдын дургузунда чаштарның өзүлдезин хайгаарап, арга-дуржулга немешкен. Өг-бүле, амыдыралының аайы-биле Өвүр кожуун эмнелгезинге ажылдап келгеш, чийнээр кабинетти хүлээнип ап, хоорай черге чепсегленген билиг-мергежилдин манаа улам быжыглаан. Ол ам эмнелге шугумунда ажылдаандан бээр 16 чыл болганы бо.

Людмила Окцияевна хүн санында-ла ортумаа-биле 30 кижини хүлээп ап, чийнээшкннин аңгы-аңгы эмнээшкннин чорудуп турар. Аарыг улусту эмнээриниң чурумун мында тургускан: амбулаторлуг, стационарлыг болгаш хүндүскү стационарлыг эмнээшкнн кылдыр. А эмнедип турар улустуң аарыглары колдуунда-ла демей: кулак, боостая, нерв аарыглары, бертик-межелдер, дегдиришкннер болгаш

кезишкнн соонда сегиишкннин үе-чадазы. А аарыг кижилерге сагыш салыышкын, чылыг-чымчак сестер, эвилең-ээлдек чорук кандыг-даа эмнерден артык күштүг дуза ол. Ынчангаш аарыг кижилер келирге-ле, Людмила Окцияевна бир дугаарында чийнээшкнн кандыг болганын, өскерлишкнн бар бе дээрзин сонуургаар. Ынчанмайн канчаар, кижини бодунуң кылган ажылының түңнелин билип алыры — эң кол чүүл. Шап ыңдыг кызымак, ажылынга сонуургалы-биле Людмила Окцияевна аттестацияны эртип, I категорияның эмчи сестразы деп шынзыдылганы холда алганнарның бирээзи. Ол бүгү чедишкннер дээрге-ле кады ажылдап турар эш-өөрүнүң, коллективиниң улуг деткимчези, бүзүрели-дир. Ынчангаш ону ам-даа шынзыдып ажылдаары — анык эмчиниң база бир сорулгазы.

Айрада МОНГУШ.

РОССИЯДА БИРГИ АРЖААН

Тываның эм шынарлыг кара суглуг ыдык чери — «Шивилиг» аржаанының дугайында дыңнаваан тыва кижини ховар-ла боор. Ам бо хүннерде аржаан чүгле Тывада эвес, а Россияда эртем езузу-биле шинчилелдерни эртип, херечилел бижик — патентин алган бирги аржаан боор турар. Ол дугайында өөрүнчүг медээни ТР-ниң Кадык камгалал яамызының лабораторлуг шинчилелдер талазы-биле килдизиниң эргелекчизи Борис Кожун-оолович Күдерек бистиң редакцияга эккелген.

Томск хоорайда Курортология болгаш физиотерапия талазы-биле эртем-шинчилел институтунун эртемденнери биле Тываның аржаан сугларын шинчилеп турар эртем ажылдакчылары 1995 чылдан бээр Тываның аржааннарын эртемге үндөзилеп, шинчилелдерни чорудуп турарлар. Ол кады ажылдакчыларның бирги улуг чедишкнни — Бай-Тайганың Шивилиг деп черде

«Шивилиг» аржаанынга нерв болгаш чүс аарыгларын эмнеп болур деп шинчилеп тодараткаш, херечилелди бо хүннерде холда алганы болур. Бо дээрге ук аржааның эм шынарларын, химиктиг болгаш минералдыг тургузуун, кандыг-бир аарыгны эмнээрде аржааның дээштиин чедип алыры-биле родоннуг сугну ажыглавышаан, бойдус-биле ханы харылзааны тудуп, агаар болгаш хүннүң херелдериниң салдарын шын ажыглаарының дугайында улуг эртем ажылының ажылдакчылары болуп турар. Ынчап кээрге аржаанга эмненириниң дугайында эртемге үндөзилээн шинчилелдерин Россияның Кадык камгалал яамызы күштүг кылдыр бадылап, эмчилерге херек тускай дептержигештерни Томскиниң эртем-шинчилел институту парладып үндүрген. Ол бүгүнү Тыва Республиканың Чазаа деткип, «Бай-Тайганың Шивилигте 300 орунуг кадык-

шылдың курорт комплекзин тударының дугайында» айтырыгны Чазаа деңнелинге сайгарып, тускай доктаалды хүлээп алган.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызы-биле Томскиниң эртем-шинчилел институтунун дилег бижиктери езугаар Новосибирск хоорайда «Сибирьниң инвестициялыг архитектуралыг тудуг компаниязы» акционер ниитилелдин ажылдакчылары курортту тудуп тургузарының талазы-биле төлөвилел-шыыгыны кылып, удавас Тывага келирлер. Ол бүгү ажылдарыны баштайгы үе-чадалары: удуур-чыдар комплекстер, чөмненир, арыгланыр черлер, чазалыг оруктар туттунарга, Россия девискээринде ажык дээр адаанга, шоргадан аккан соок аржаанга эмненир баштайгы курорт «Шивилиг» ажыттынарга, чуртувустун булуң бүрүзүнден кадыкшылын быжыглаары-биле чон моон-даа көвей келир апаар боор.

Айлаң МОНГУШ.

Көдээ суурнуң амыдыралы

ХУМУҢ ИШТИ ТАРАДАН
ТОС ШООДАЙ ДҮЖҮТ

Бажың-Алаак суму чагырга-зында чыл эгезиниң чизезинде ийи муң ажыг чурттакчылардан 820 күш-ажыл кылып шыдаар назылыгы бар. Оларның 420-зи ажылчын туруш чогуңдан ажыл чок, а артканнары школа, ясли-садтар, контора, участок эмнел-гезиниң ажылчыннары, малчын-нар база ажылга сундулуг эки чу-румнуг шахтерлар ажылдап турар.

Бодун боду аыш-чем, карто-фель, ногаа болгаш мал-биле хандырттынар деп шимчээшкини кожуун чагыргазының дарга-зының социал хандырылга тала-зы-биле оралакчызы Галина Ту-мен-ооловна Монгуштуң эге-лээшкини чон чугула деп са-наан. Ол тускай папканы уштуп эккелгеш, аргажок чединмес амыдыралдыг 30 кижиниң ат-сывын көргүзүп, суурда эң чедин-мес болгаш чүгле уруглар посо-биези-биле амыдырап турарлар-

биле чүну кылырыл, ажылдың кол угланышкынын канчаар чору-дарыл деп айтырыгны бо хүнде шийтпирлеп шыдаан. Бир-ле дугаарында оларны ногаа үрезин-нери-биле хандырган. Ооң соон-да доктаамал контрольга тургус-кан болгаш чайгы үеде аыш-чем курлавырынга ногаа, картофель-ди хөйну белеткээр, мал чеми-ниң белеткелинге шаа-биле киржир кылдыр даалганы берген.

Бажың-Алаак сумузунун девискээри — чурумалдыг арга-арыгдан бүтүнген болгаш куштар, аңнар база кат-биле дыка-ла байлак оран. Сиген белеткээш, ону акшага азы малга орнаары, кат чыггаш, вареньелеп савалаары, мөөгүнү дузап, эм оыттарны чыып белеткээри киж

бүрүзүнге эң-не ажыктыг болгаш оларны келир кыжын амыдыралга ажыктыг кылдыр курлавырларды-дыр. Бо чылын безин тоорук элбек болган.

Галина Түмен-ооловнаның эрткен чылын чединмес өреге-лер даңзызынга турган Григорий Монгуш чыл түннели-биле 100 шоодай картофель алган (акша-же шилчидерге 20 муң рубль), ажаап алган ногаазы 400 руб, мөөгүнү, катты чыггаш, дузап, вареньелеп, эм оыттарны белет-кээш. Григорийниң өөнүң херээ-жен ээзи мини-пекарняны ажыдып алган, хүнде 50 хлебти бьжыргаш, чонга 6 акшага садып турар.

Мергенмаа, Михаил Адыялар чай чок ажыл кылып кижилерниң

шээр малын кадарып тургаш, боттарынга малдыг-даа болган-нар. Севил, Эдуард Кууларлар чугай өрттедип, суур чонун чугай-биле хандырып турар. Ол ышкаш олар чадыр, инек кажаазы туткаш, оларын саарып ап, амыдыралын салбайн турарлар. 73 харлыг пенсионер Тоткан-оол Монгуш бир хумуң ишти чинге-тараа тарааш, оон 9 шоодай дүжүттү алган. Мындыг хевирлиг чижектерни хөйну көргүзүп болур.

Боду бодун хандырттынган аныяк өг-бүле деп мөөрейге 30-40 чыл чурттаан өг-бүлелерден дээр амыдыралдыг аныяк өг-бүлелер база бар. Чижээ, Өнер-маа, Хүреш-оол Ховалыглар огородту тарып, шээр малды ту-

дуп, инектеринден ак чеми хөй-биле бүдүргеш, шыырак амы-дыралдыгларга санадып турар.

Кожуунун чонну ажылга хаара тудар төвүнүң учедунда 60 кижиниң аразында дээди болгаш тускай ортумак эртемниглер бар. Олар суур чаагайжыдыл-газынга ажылдап, суурда онзагай черлерниң бирээзи — фронтучу Амаа Монгуштуң тураскаалын хүрээлээн аяңны харыылап турарлар.

Бо хүннерде суур чону карто-фелин көк-хевектеп чий берген, кат чыылдазының үезин база-ла халас эрттирбээн. Ниитизи-биле суур чону мал чеминиң белетке-линче демнии-биле кирип, улаштыр малдыг улус кышта-лашкын айтырыын чогумчалыг шийтпирлевишаан, кыры шим-чээрге, хырын аштавас деп би-лип, ажылдап амыдырап чор бис.

Дадар-оол САТ.

Бажың-Алаак суур.

Очерк

ИМИЖААН БАШКЫ

Чаа-Хөл кожуунга бо атты адаарга, ону билбес кижичок деп болур. Ылаңгыя ооң чингине чурттакчылары, улуг болгаш ортумак назылыг улус шуптузу билир. Кижичок бүрүзүнде ол баш-кыга өөрүп четтиргенин, хүндүт-келин илередип чугаалаар сөстөр болгаш күзел хөй боор чорду. Ынчалза-даа бис далаш-пайн, бүгү чүвениң эгезинче бичи-даа бол, хая көөрүн орал-дажылышар.

1922 чылдың сес айның 13-түң хүнү. Ынчангы Чөөн-Хемчик ко-жуунун Хемчик ол чарында Кызыл-Хадь деп черге (ам болза Сүт-Хөлдүң Ак-Даш суур) малчын өг-бүлеге бичи уруг төрүт-түнген.

Бистиң чүүлүстүң кол маа-дыры Анна Опокаевнаның азы Чаа-Хөл чонунун адаары-биле Имижаан башкының чырык че-рге көстүп келгени ол. Танды-Ты-вага хувискаал тиилээн соонда, Тыва Арат Республиканың тур-густунганындан бээр чаа-ла бир чыл бооп турганы ол. Ачазы Монгуш Опокай Ховалыгович Үс-түү-Хүрээниң чылгызын, авазы Монгуш Испек Серемеловна ба-за-ла Үстүү-Хүрээниң инээн мал-дап берип чорааннар. Ада-иези хүрээ-хииттиң ажылын кылып берип, ламаларга болгаш хуурак-тарга буян чедирип чорааны оларның боттарының-даа, азы-төлүнүң-даа үүлезиниң (сарыг шажын сөзү-биле — кармазы-ның) арыг чаагай болурунга улуг угур-дузалыг болган чадавас. Бо бодалдың утказын номчукчу чоорту биллип, чөпшээрэжи бээр боор.

Бичи Имижаан өзүп-доругуп турар аразында чаа тилээш, чаа езу-дүрүмүн тургузуп турган хувискаалдың чалбыштыг чал-гы хүрээ-хиитти өрттендир чалгып алгаш барган. 1930 чылда латинчиткен тыва бижик-даа чогааттынып тургустунган, Тыва-га бижик билбес чорук-биле де-мисел-даа кидин түлүк хайнып турган. Ынчангаш 1934 чылда бистиң маадырымыз Хорум-Даг-ның улаан-булуңунга бижик-билигни шингээдип ап, өөренип эгелээн. Ол үеде аңаа Шеми чурттуг Шириндивии деп башкы ажылдап турганын Анна Опока-

евна ам-даа утпайн, сактып чуга-лап орат. “Ынчаарда школага назы-хары шала улгады берген-даа, бичи-даа уруглар кады өөренип турган. Улаан-булуңуң өөреникчилерин шуптузун бир хүн бирээзиниң ада-иези, дараа-зында хүн өскезиниң ада-иези ашкарып-чемгерер турган. Оон чоорту Чадаана школазынче шилчий берген мен” — деп, Анна Опокаевна сактып орат. Кады өөренип турган өөрүнден тер-гийн эки өөредилгезинден аңгы-да, ол спортчу чедишкенири-биле база ылгалып турган. Чадаг-чарыш маргылдааларынга боду-нуң үезинде Чадаанага үргүлчү-ле 1-ги черни ээлеп, мурнунче кымны-даа эрттирбейн чораан. Ынчангаш 1938 чылда, Анна Опо-каевна 4 класс доозупкан турда, ону Чөөн-Хемчиктин чыынды ко-мандазынче киригеш, Наадым-ның маргылдааларынга киржи-ри-биле чорудупкан. “Ынчан идик-хеп талазы-биле байдал че-гей турган болгаш, биске сатин шароварлар кедирип каан. Наа-дымга киржир дээш чедип келди-вис, ол үеде Наадым август 13-те, таптыг-ла мээң төрүттүнген хү-нүмде болуп турган. Стадион ын-чан Доңмас-Сугта, а даргалар ин-дири ооң бедик хаваанга турган чүве. Чадаг чарыш киржисчиле-рин чыскааптарга көөрүмге, өске кожууннарның улuzu дөгере чолдак спортчу ырыктааштарлыг болган. “Бо улустуң хевиниң эп-тиин аа. Мен боларга чедир маңнап шыдавайн баар ирги мен бе? — деп бодай каапкаш, шаро-варымың хончуларың даап эге-ледим. Бир талазы-биле үрелдежип ту-румда, индирде турган Тока дарга эскерип кааш: “Чөөн-Хемчик спортчуларының хевиниң таа-рымча чогуң, ала” — дидир. Мен шароварымче сагыш салган уум-биле: “Харын ыңдыг ышкажыл, дарга” — дидим-не. Чыылган улус-даа чир-шоң дүжүп, чуглу-ла берген чоор. Мээң элчоксу-нарым-даа аажок. Ол дарга ооң мурнунда Чадаанага болган мар-гылдааларга мени көргөн бол-гаш, сактып алган кижичок бооп-тур. Черле улус утпазы кончук чораан кижичок” — деп, Анна Опокаевна каттырып ора, чугаалаарга, ол

бүгү болгаш ол үениң улузунуң бөдүүн аажы-чаңы карактарга ала-чайгаар көстүп, үннери кулакка дыңналып кээр чораан. Шынап-ла, дириг төөгү деп болур кижичок чугаалай бээр, эрткен үе кижиниң чанында тынып чедип келген ышкаш апаары чөп-даа ыйнаан.

Ол Наадымга Анна Опокаевна база-ла мурнунче кымны-даа эрттирбейн, 1-ги черни алган. Анна Опокаевна ону мынчаар сактып олурар. “Бирги чер дээш 60 акша-биле шаңнаткан мен. Ол шагда тыва акшаның үнези дыка улуг-ла болгай. Улуг улустуң ме-ңээ чугаалааны-биле бир мунар аът-биле, бир шанактаар аъттын эртээ болган. Ынчан мен Кызыл-дың каттышкан школазынга өөренип деп белеткенип турган болгаш, өөренип кедер идик-хеп, чүү-хөө садып алгаш, Чадаа-наже чанып келдим. Ынчан аңаа Чимит-Доржу дээр башкымыс турган. Ол башкы амгы үениң ыраажызы Титов Санчаттын ава-зының ачазы кижичок. Ол башкым, мен чанып кээримге-ле: “Соң-гаар, орус чуртунче, өөренип сен бе?” — дей берген. “Аалче чангаш, авам-биле сүмележип көрейин, башкы” — дээримге, — “Аваң сени ытпас-тыр ийин” — дээш база хоржок. Ынчан улуг чаб соонда, Чадаананың көвү-рүүн үер алгаш барган турган. Авам мээң-биле ужуражыр дээш Шеми биле Хорум-Даг аразында арт кырынга машина дозуп орган. Ынчап орда, чиик-кара халдып келгеш, чанынга турупкан. Оон бир дарга үнүп келгеш, авам-би-ле чугаалашкаш, саазынга бижик бижип бергеш: “Бо машинаже сыңмас-тыр силер, үрелип база чоруур-дур. Бир дугаар келген-не машинаның чолаачызынга мону тутсуптар силер. Чалгаа-ранчыг болбас кылдыр мону казып орат силер” — дээш, ак хапта сайлап каан тоорук база берип кааш чорупкан-дыр. Ол кижичок Тока дарга болган.

Ынчалза-даа Анна Опокаевна ынчан авазы-биле ужуражып шыдавайн барган. Тываның бүгү-ле кожууннарындан эки өөредил-гелиг аныяктарны чыггаш, даш-тыкы паспорттарны кылгаш, ССРЭ-биле дугуржугла езугаар

Саян артынче өөредип чору-дупкан. Ам база маадырымыстың чугаазын дыңнап көрээлинер. “Шултувусту чүк машиназынга олурткаш, матрац хаптарынга хлеб, борбак чигир, чүү-хөө суп бергеш, Абаканга кээривиске, бисти эдертир, ушкарып-башкарар кижичок чок, чүнүң-даа уг-бажын билбейн тур-ла бис. Харын-даа ынчангы чырыдышкын сайыды Седип-оол дарга бисти көрүп кааш, бүгү чүвени айтып берип, сургап-сургап: “Орукка кандыг-даа улус чоруур чоор. Улус чүү-даа дээр болза “не знаем” дээр силер. Силерни уткуп аар улусту белеткеп каан мен” — дээш бис-ти үдеп каан. Ынчан орус дыл би-лир эвес бис, ол даргавыстың ай-тып берген сөзүн сактып алган шаавыс-биле улуска сыр-дедир кылдыр “знаем” деп харыылап чораан болган-дыр бис. Бир дүне поездивис дедир баштаны бер-ген халдып бар чыдыр. “Өске улусту улаштыр аппарат, бисти дедир аппарат кааптар дээр-дир аа” — дидир турдувус. Чамды-выс чаныксааш, амырап-даа турар. “Тайга” станциязынга кээ-ривиске, өске улус шупту поездиден дүже берген. Бис олуруп-ла ор бис. Оон ийи тыва кижичок бисти дилеп тургаш, тып алды. “Силерни чемгерер бис” дээш столоваяже аппарат, ам болза борщ, бьжырып каан дагаа чуургазы салып берди. Бистиң хөй кезивис ыңдыг чем таныыр эвес, ынчангаш чамдымыс ону-даа чивээн, демги-ле матрац хаптарында хлебти-ле чип турар. Ынчап чорааш-ла, Ойрат-Турага (амгы Горно-Алтайск) четтивис. Мен рабфак деп черниң 5-ки клазынга өөренип эгеледим. Ол шагда кижилер эртем-билиг чедип аар дээш дыка кызымак чораан. Дыл билбес улуска орус дылдың чамдык сестериниң адаттынмазы-даа кончук. Чижээ-лээр, мен “естествознание” деп сөстү үш ай дургузунда адап тургаш, өөренип ап-даа турар-ла болгай мен. Ынчан өөренип турувуста, баштай финнер-биле дайын, оон Ада-чурттуң Улуг дайыны-даа эгелээн. Бүгү-ле чүвени карточка-биле үлээр, аш үе-даа келген. Карточканы чидирип азы оорладып аар

болзуңза, аштап чоруур-ла сен. Чамдымыс ашка шыдашпайн, орунга шугланыпкаш чыдыптар-даа турду. Ынчалза-даа өөредил-ге дээш черле дыка кызар турду-вус. 1942 чылда байдал мырыңай дыка берге апаарга, чамдык эште-ривис Тываның чазаанче удаа-дараа чагаалар бижип чоруткан. Ол-ла чылын бисти Тываже дедир чандырышкан. Мен ол 1942 чылын Тываның Революстуг намының кежигүнүңге киргеш, ол-ла хевээр партияге кежигүнү мен. Кызылга кээривиске, бисти язы-бүрү мергежил аайы-биле ажыл-даар кижини ажылче, өөренир кижини улаштыр өөредип чору-дупкан. Чижээлээр, Кенден-биле биле база бир кижини артист кылдыр өөредип эгелээн. Сөөлзүредир ол улуг композитор Ростислав Кенденбиле болганы ол. А мени бир кезек өөрүм-биле кады чырыдышкын яамызынче кыйгырткаш, башкылаар ажылче чоруткан. Ойрат-Турага кады өөренип чораан өөрүмнүн ара-зында улуг билдингир аппарат улус-даа бар, “орус” деп сөз эдил-кеш, репрессияга таваржып, кара-бажыңнаткан улус-даа бар. Бо назын иштинде чүну көрбээн дээр. Ынчалза-даа эрткен чуртталгада болган чүнуң-даа, таваржып чораан улус-чонумнун кайызын-даа ыңдыг-мындыг деп бактап шыдавас мен. Меңээ багай чүве кылган кижичок бол-за, хөөкүйнү дээр-дир мен. Чо-гаалчы Александр Даржайын бир ырында ышкаш, “чурттап эрткен чылдарымны аргамчы дег дүрүп алган чоруур-дур мен”.

Анна Опокаевна, азы Ими-жаан башкы, ынчалдыр-ла ТАР үезинде башкылап эгелээш, башкы училищезин доозуп ал-гаш, ол-ла хевээр бүгү назынында башкылап келген. Бай-Хаак, Сүт-Хөл, Хорум-Даг, Эрзин школала-ры — Чаа-Хөлче көжүп кээринин мурнунда ажылдап чораан черлери ол.

40 чылдарның төңчүзүнде Тывага орус башкылар хөйү-биле кээп эгелээр, башкылавышаан, очулдурукчулап-даа чораан.

(Уланчылыг).

Эдуард МИЖИТ,
Россияның Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү.

Өвүр чеже-даа Тываның кыдыг-кызыгаарында чыдар болза, Тыва чуртунга өртектиг кижилерни өргези булуннарның бирээзи деп чугаалап болур. Оон хөй ат-алдарлыг чогаалчылар, эртемендер дээш, санаар чүве болза, кандыг кижилер үнмээн дээр боор. Мөгелер талазы-биле Өвүр — республикада база бир «дүжүктүр» кожууннарның бирээзи. Тываның шыырак чоран мөгелери Шагдыр Кара-оолдун, Куулар Даш-оолдун, Орлан Кызыл-оолдун, Андрей Семистин, амгы салгалдың анык мөгелери Чимит Кууларның, Альберт Комбуй-оолдун, Ким Седен-оолдун, Аян-оол Ондарның чурту Өвүр-ле болгай. Сөөлүнде илереп келгени болза Өвүр чүгле оолдарның эвес, кайгамчык мөге кыстарның чурту болуп дидирип үнүп келди. Хостуг хүрешке Европаның үш дакпыр чемпиону Лариса Ооржактын, мөге кыстар Алина Шойдан, Айлана Кууларның чурту база-ла Өвүр.

Бистиң ат-алдарлыг мөге оолдарымыс безин Европага үш катап чемпионнап көрбээн, бистиң чаа-ла 17 харлаан, өзүп оор анык мөге кызымыс Лариса Ооржак бо чылдың июльда хостуг хүрешке Европаның бирги чери дээш Болгарияга болган маргылдаага киришкеш, бирги черни ап, Европаның үш дакпыр чемпиону болган. Хадып чыдар кадыг-дошкун агаар-бойдустуг Өвүр черге төрүттүнген, аңаа өскен бичи кызымыс канчап Европаның үш дакпыр чемпиону апарганын номчукчуларга кысказы-биле таныштыраарын кызыдып көрей.

Лариса 1985 чылда Өвүр кожуунун Хандагайтыга Бюрбю, Оюмаа Ооржактарның өг-бүлезинге беш уругларның хеймери болуп төрүттүнген. Ада-иези кайызы-даа эрес-кежээ ажыл-ишти, Өвүр черниң бир уран талантлыг кижилери, олар ам-даа анык, мөге кызына деткимчени берип, оон чедиш-киннеринге чоргаарланып чоруурлар. Бо салым-чаянның мөге кыска дужары ындыг-ла амыр эвес, ол ам Тываның күрүне университетинин күш-культура факультетинин 2-ги курузунун студентизи хүндүс өөренир, кежээ маргылдаага белеткенип чоруй баар, оон кадында доктаамал Россия деңгээлде маргылдааларга киржип чоруур.

Ачазы биле Лариса даай-авазының бажынынга турда, тып чеде бердим. Оон ачазы Бюрбю Чирикович-биле шаандан тура таныш улус бис, бо удаада чугаавыс колдуунда Ларисаның дугайында болду. Уруунун дугайында Б.Ооржак хөй чүве чугаалавады, оон черле мактаныр хөңнү чогуң билир кижжи мен.

—Бо уруг черле чиктиг кижжи боор, бичизинден тура көдүрерге салам, шимченгир, колдуунда оолдар-биле ойнаар, өзүп келгеш, ону хүрежи бээр деп кымның-даа сагыжынга кирбейн чоран чүве-дир ийин — деп чугаалап орду.

Лариса бичизинден тура, дөстүмэс эрес-кежээ кижжи дээрзин даай-авазы бадыткап чугаалады. Үш дугаар класска өөренип тургаш, спортзалды бакылаптарга, Достай башкы бичи оолдарны хүрештирип өөредип турар болган. Ону көргөш, дыка-ла сонуургаан. Хостуг үезинде-ле халып келгеш, спортзалдың эжинден бүдүү бакылап көрүп турар апарган. Салым-чаян кижини чая база бээр деп чүве бар болгай. Бичи чыкпак уругну көргө-ле, спортзалды бакылап, хүрешкен оолдар сонуургап турарын Достай башкы эскерип турган. Кезээде уруглар-биле ажылдап чоруур башкы кижжи оларның психологиязын кончуг эки билер болгаш кайын эндээр, бо-даа анаа эвес кижиниң бирээзи-дир деп бодап алгаш, бир хун бакылап чедип кээрге, оон чанынга чеде бергеш:

—Хүрежип турар оолдарны чүге сонуургай бердиң азы хүрежиксеп тур сен бе? — деп, чугаа оон эгелээн.

Мен бо тренерниң уруглар-биле чугаалажып билерин, тывызын, дидимин шуут кайгап ханмас кижжи-дир мен. Ол хире

бичи уругну оолдар-биле хүрештирер деп бодал башка канчап кирип келгенил, езулук чогаадыкчы, тура-соруктуг, ажылынга бердинген тренер кижжи деп чүве ол-дур ийин. Көдээ черде ажылдап, чурттап чоруур тренеривис хостуг хүрешке лыка хөй спорт мастерлерин, Европаның үш дакпыр чемпионун кижизидип өстүрген тренеривиске чоокта чаа

уруглар аразынга болган хостуг хүреш маргылдаазынга киришкенин кончуг солун чугаалаар кижжи болду:

—Бичимден тура оолдар-биле хүрежип өзүп келген кижжи болгаш, өгбөгөр баштыг уруглар хүрежир дээш халыжып кээрге, ыядып, хүрежир хөңнүм чок турду. Ынчангаш баштайгы маргылдаага чер албадым, чүгле 4-кү черни алыр аргалыг болган

алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан. Тывада 15 харлында кым-даа шакындыг хүндүлүг атты ап көрбээн, борта Тываның рекордун Ларисаның тургусканы таварылга эвес.

Ам сөөлү чылдарда Ларисанын эн-не көскү спортчу чедиш-киннеринге кысказы-биле доктаап көрей. 2001 чылда Россияның бирги чери дээш Москва хоорайга уруглар ара-

чери дээш хостуг хүрешке кадеттер аразынга болган маргылдаага киришкеш, 1-ги черни ап, Европа чемпиону деп атка төлептиг болган. Амдыралында бир дугаар даштыкы чуртче үнүп, улуг маргылдаага киржири бичи кижиге берге-даа, өөрүнчүг-даа болган. Ам Тываның эвес, Россияның спортчу адын камгалап чоруурунга ол өөрүп-даа турган. 2001 чылдың июнь айда Турцияның Игмир хоорайга болган Европаның бирги чери дээш маргылдаага киришкеш, Европа чемпиону адын база катап бадыткаан.

Бо чылын июль айда Болгарияның Албети хоорайга Европаның бирги чери дээш болган хостуг хүреш маргылдаазынга киришкеш, 1-ги черни ап, Европаның үш дакпыр чемпиону атка төлептиг болган. Ол маргылдааның дугайында Лариса кысказы-биле мынчаар чугаалады:

—Бо маргылдаага кайы-даа чылдыңдан хөй, 28 чурттарның командалары киришти. Россияның командазын 10 кижжи төлээп чордувус. Мээң деңзимге 14 мөге кыстар хүрешти. Дыка шыырак уруглар бар, ылангыя ийи дугаар черни алган украин уруг. Үш дугаар черни немец уруг алды. Россиядан чоран 10 кижиниң аразындан 4 кижжи Россияның чыынды командазының составынче кирдивис — диди.

Чаа-ла 17 харлаан, Европаның 3 дакпыр, Россияның 11 дакпыр чемпиону Лариса Ооржактын кыска спортчу амдыралы-биле таныжарга мындыг. Ол хире назынында чангыс-даа тыва мөге ындыг бекит спортчу чедиш-киннерни чедип ап көрбээн. Ол 2004 чылда Афинга болур олимпиадага киржип болур төлептиг кандидаттың бирээзи болуп турары тываларга чоргааранчыг болбайн канчаар. Ону Москва, Красноярскиниң тренерлери чалап, садып алырының кырында келген. Красноярскиниң тренерлери бажыны, 7 муң рубль стипендияны-даа азап турар. Москва материалдыг дузаны ай санында 15 муң рубль чедиргеш, Күш-культура болгаш спорттун күрүне академиязынга өөредирин азап турар. Бистиң ат-алдарлыг, салым-чаянның мөге кызымыс дээш сагыш аарып турар кижилерниң тылып келгени кымга-даа билдингир. Оларга база ат-алдар, акшатагерик керек-ле болгай.

ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, «Тываның 20-ги чүс чылда алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда ады кирген, «Спортчу элита-1999, 2000, 2001» деп шаңналдарның эдилекчизи, бо чылын ол «Олимпийжи идегел» деп шаңналга төлептиг болган мөге кызымыстың Кызылда чурттаар бажыны чок, Күрүне университетинден ап турар стипендиязы чүгле 300 рубль.

—Хүрежип чоруурга, чамдык тренерлер мээң ап турар стипендияны сонуургап айтырар, ону чугаалаарымга, шуут бажын чаяр боор чорду — деп-даа чугаалап орду. Спортчунун нити чурттап турар байдалын билепкеш, ам орта таарымчалыг байдалды тургускан улус боор, холга кирип аптарын бодап турар улус база бар.

Чоокта чаа «Шын» солунга хостуг хүрештин тренери Мерген Ооржак бистиң шыырак спортчуларымыс чүге өскээр чоруп турарыл деп дүвүрчиг айтырыгны көдүрүп, ол талазы-биле бодунуң бодалын-даа бижиди. Бис Ларисага Тыва өөрениринге, маргылдаага белеткениринге, тарымчалыг байдалды тургузуп берип шыдавайн турарымыс шын-на болгай. Ынчангаш өске тренерлерниң сагыш човап турары чөптүг деп бодаар мен. Олимпиадага чедир эвээш үе арткан, ат-алдарлыг мөге кызымыс Москвага, Красноярскиге-даа өөренип, белеткенир болза, ында багай чүү боор. Амдызында Лариса Тывадан чоруксавайн турар. Ынчангаш Ларисага өөрениринге, белеткениринге тарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле ТР-ниң Чазаа тодаргай хемчеглерни алыры чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

Хостуг хүрешке Европаның үш дакпыр чемпиону Лариса Ооржак шаңнал үезинде.

Лариса ООРЖАК — ТЫВАНЫҢ ЧОРГААРАЛЫ

Наадымда «ТР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывысты, а ол эки-ле-дир, ыччалза-даа-В.Достай Россия деңгээлде шаңналга төлептиг кижилерин бирээзи дээрзин утпазы чугула.

Баштай-ла Лариса 1994 чылда Хандагайтының уругларның спорт школазынга хостуг хүреш секциязынга, тренер башкы В.Достайның бөлүүнге оолдар-биле хүрежип эгелээн. Эгезинде бичи оолдар Лариса-биле хүрежиринден ыядып турганнар. Чамдыктары «Сен канчап кыс кижжи хүреш секциязында чедип келдиң?» деп кыжырып-даа турганнар. Удаваанда Лариса хостуг хүрештин аргаларын оолдардан дүрген шингээдип ап, оларны харын-даа октап турар апарган. Тренер башкы В.Достай чангыс эвес мастерлерни өстүрген болгаш бичи уругнуң хүрежир салым-чаянның эскерип, оон-биле ажылдарының тускай программасын тургузуп, ада-иези-биле чугаалажып, Ларисага бүгү талазы-биле деткимчени бээрин сүмелеп-даа турган.

Бир дугаар чылын хостуг хүреш секциязынга хүрежип кыштааш, чазын түңнел маргылдаага 3-кү шаңналдыг черни алган. Сөөлүнде хүрежиринден ыядып турган оолдар, аргалыг-ла болза, Лариса-биле хүрежирин күзээр апарганнар. Дараазында чылында Чадаанага, Кызыл-Мажалыкка болган зона маргылдааларыга киришкеш, шаңналдыг черлерни доктаамал ап келген. Ларисаның амдыралына эн-не уттундурбас болушкун — 8 дугаар класска өөренип тургаш, 1996 чылда, бодунуң деңгээлинге республикага 1-ги черни ап, чемпион атка төлептиг болганы. Уруглар-биле эвес, оолдар-биле хүрешкеш, 1-ги черни алганын айтып каайн. Шору улгадып келгеш, 8 класска өөренип тургаш, 1998 чылда, республиканың бирги чери дээш болган хостуг хүреш маргылдаазынга киришкеш база катап чемпион адынга төлептиг болган.

Тывага уруглар аразынга хостуг хүрешке ажык маргылдаа чорутпайн турган, Лариса кезээде оолдар-биле хүрежип чоран кижжи болгаш, 1999 чылда Красноярск хоорайга бир дугаар

мен — дээш каттырды. Бо маргылдаа Ларисага, оон тренери Достайга улуг өөредиг болган. Оон чогуур түңнелди тренер-даа, спортчу-даа үндүргөн. Россияның бирги чери дээш Осинники хоорайга уруглар аразынга болган маргылдаага Лариса киришкеш, бир дугаар Россияның чемпиону атка төлептиг болуп, 1-ги чергениң диплому, алдын медаль-биле шаңнаткан. Шак-ла ынчаар

зынга болган хостуг хүреш маргылдаазынга киришкеш, 42 кг деңзиге хүрешкеш, 1-ги черни алган. Ол-ла чылын Назарово хоорайга Россияның бирги чери дээш түңнел маргылдаага киришкеш база катап чемпион адын бадыткаан. Моон мурнунда Лариса элээди уруглар аразынга хүрежип чоруп турган болза, бо чылдың март айда Санкт-Петербург хоорайга Россияның кубогу дээш хостуг хүрешке

Европаның бирги чери дээш Болгарияның Албети хоорайга болган хостуг хүреш маргылдаазынга, түңнел оюнда Лариса Ооржактын украин мөге-биле хүрежип турары.

Ларисаның спортчу оруу улуг Россияның делгеминче ажыттыган.

2000 чыл Ларисаның спортчу амдыралына эң дүжүктүр чылдарның бирээзи болган. Май айда Россияның бирги чери дээш кадеттер аразынга Красноярск хоорайга болган хостуг хүреш маргылдаазынга киришкеш, 1-ги черни алгаш, диплом, алдын медаль-биле шаңнаткан. Ол-ла чылын Новокузнецк хоорайга Азия зоназының кадеттер аразынга болган маргылдаага киришкеш база чемпионнап каан. Россияның бирги чери дээш Санкт-Петербург хоорайга кадеттер аразынга болган маргылдаага киришкеш, 1-ги черни ап, хостуг хүрешке кадеттер аразынга Россияның чемпиону деп атка төлептиг болуп, кубок, алдын медаль-биле шаңнаткан. ТР-ниң Чазаа Лариса Ооржактын спортчу чедишкенин үнелеп көргөш, 2000 чылдың Наадымында аңаа «ТР-ниң

херээжен спортчуларның аразынга болган маргылдаага киришкеш, 2-ги черни алган. Чаа-ла 17 харлап чоруур анык кижиге бо маргылдаа улуг шылгалда болган.

Ларисаның спортчу амдыралы-биле таныжып чугаалажып оргаш:

—Дыка-ла хөй маргылдааларга киржип келген-дир силер. Эң берге болган маргылдааның дугайында чугаалап көрүнерем — деп диледим.

—Сөөлү үеде маргылдаа бүрүзү берге апарган, херээжен спортчуларның хүрежир деңгээли бедип турар. Мээң деңзимде дыка шыырак спортчулар бар. Бо чылын Красноярск хоорайга Ярыгиниң шаңгалы дээш маргылдаа элээн нарын болду. Шууту улуг херээженерн хүрешти. Бо маргылдаа база меңээ улуг өөредиг болган — деп чугаалап орду.

2000 чылда Чехияның Братислава хоорайга Европаның бирги

тин бүдүн бодунга ийикпе азы кайы-бир чуртунга, ооң кайы-бир девискээринге улуг айыылды болдуруп, ону мырыңай чок кылдыр буза дүжүп болур. Ол хире улуг хемчээлди болгулаар.

Июнь 14-те улуг айыыл космостан Черге келир часкан. Доора дурту 100 метр астероид Черден, космиктиг хемчег-биле алырга, хензиг-ле хемчээлге каржып эрткен. Ай биле Черниң аразының хемчээлинден үш катап эвээш — шак ыңдыг чоок эрткен (120 муң километр).

Сонуургактарга

ЧАЙЛАЙ-ЛА БЕРИП КӨР

Чайгы дүне дээрге сылдыстар чүгүржүп турда, чараш-ла болур ийин! Бүдө берзин дээш, күзел база бодап алыр сен.

Эртемден астрологтарның тайылбырлап турары-биле сылды чүгүрүү дээрге-ле, Октаргайның бир-ле орбитазындан келген астероидтер чүве-дир. Бичии хемчээлдилерин сылдыс чүгүрүү деп бистерниң эскерип көрүп турарымыс чүүл ол. А улуглары бистиң Черни оюп-ла эртип турар болза эки, чүге дизе ыңдыг астероидтер бөмбүрзек-

Июль 4-тен 5-че дүне Днепротровск кырынга израиль ужудукчулар Черниң атмосферанын аажок чырык сылдыс кирип келгенин эскергеннер. Ону корткан ужудукчулар, кайы-на ийик, боолаан үгер-боо огу кылдыр бодааннар.

Ол-ла дүне америк астрологтар Нью-Мексикода обсерваториязындан Черге айыылдыг орбитада доора дурту 2 километр бир сылдысты эскерип кааннар. Ооң мурнунда ол орбитага ыңдыг чүүл кажан-даа көзүлбес турган.

Санаашкындан алгаш көөрге, ол сылдыс-астероид 2019 чылда Черден айыылдыг чоок хемчээлге эртер болган.

XX чүс чылда доора дурту 50-100 метр астероидтер үш катап Черге кээп дүшкөн — Тунгускага, Бразилияга, Сихотэ-Алиньге.

1972 чылда үстүнде айыттынган чүүлдер-биле деңнээр аргажок улуг айыыл болур часкан. Ынчан, аас-кежиктиг таварылга болуп, Американың азы Канаданың кырында 80 метр диаметриг астероид кээп дүшпейн барган. Ол астероид Черниң орбитазынче Американың Юта штатының кырындан кирип келгеш, секундада 15 километр дүргени-биле Черниң кыры-биле 1500 километри ужуп эрткеш, Канаданың кырында чорааш, Черниң атмосферанын үнүп, эскээр кээп чоруй барган.

Чалаанымыс аалчылар бистиң бичии Черивисти оюп эртип-ле турзунам.

ЧУРУКТА: улуг хемчээлдиг астероидти Чер-биле деңнеп көргүскени. "Оюп эрте-ле берип көр".

(Төп парлалгдан допчу очулга).

Эрзинде өрттер

КОЛ ЧЫЛДАГААНЫ — ХУМАГАЛАЛ ЧОГУ

2002 чылдың 7 айларының дургузунда Эрзин кожуунга № 20 өрт кезээниң дайынчылары когаралы 138 муң рубль түңнүг 4 өрттерже үнүп өжүргеннер. Өрттерниң болуп турар чылдагаанары: бичии уругларның от-биле ойнаанының хайында 2 муң рубль түңнүг 1 өрт, электри четкизиниң өрттенгениниң түңнелинде 20 муң рубль түңнүг өрт, билдинмес чылдагаан-биле өрттенген өгнүг когаралы 92817 рубль болган.

Сөөлгү үеде республикада эн-не нептерээн арга-арыг өрттери Эрзин кожуунуң девискээринде база-ла хөйү-биле демдеглеттинген. Ажык-кончаа бодап, тайга-сында дүшкөн сыын мыйызын дилеп, төрөөн бойдузунга хумага чок, ээ-харыс салга, арын-нүүрүн чидирген кижилер өрттерни өөскүдүп турарындан оран-чуртувуста өрт айыыл-халавы чонга, күрүнеге хөй түңнүг когаралдарны чедирип турар.

2002 чылдың май 14-те билдинмес кижилер Мөрен сумунун Алды-Тоопчу деп черге өрттү өөскүдүп үндүргөн соонда, ол өрт бир ай ажыг хуусаа дургузунда башкартынмас өртче шилчип, Эрзин кожуунуң сонгу-чөөн талазын шыва ап, Нарын сумунуң девискээрин таварты мурнуу чүкте Качык сумунуң тайгазынче шилчээ.

Өрттү кожуун чагыргазында бактаап турар штаттан дашкаар өрт өжүрер штабтың начальниги, чагырга даргазының оралакчызы Л.Лакажаптын удуртулгазы-биле Тес-Хем арга-арыг ажыл-агыйының Эрзинде салбырының ажылдакчылары, №20 өрт кезээниң өртчүлери, ажылчын коллективтер база Нарын, Мөрен, Качык, Сарыг-Булуң, Бай-Даг сумуларының чурттакчылары демнежип өжүргеннер.

Бо-ла чылдың май 16-да Эрзин суурга ток күжүнүң хепхенертен улгатканындан чамдык бажыңнарның соодукчузу, чемненир өрээлдериниң дериг-херекселдери өрттенген.

Март 24-түң хүнүнде 9 харлыг Ч.Дамдын эштери-биле Эрзин суурнуң столовазының эрги складынга таакпылаанының соонда өрттү үндүргеннер.

Малчын коданнарда өрт

айыылының дүрүмнерин сагываанындан өглер өрттенир таварылгалар бар. 2002 чылдың июнь 1-де Мөрен сумунунуң Шууту деп черге Сараагай Я.С-тин өө ээн тургаш, билдинмес чылдагаан-биле хуокталдыр өрттенген.

Албан бүдүрүлгө, организацияларның удуртукчу даргаларына, чурттакчы чонга, малчын-нарга тайылбыр ажылы кылып чорааш, өрт өжүрер дериг-херекселдери, эргижирээн электри четкилерин солугурун азы септээрин негээрге, "Аңаа чарып акша чок" деп харьылыг. Шак ыңдыг харыс салга чок даргаларның, чоннуң көвүдээни хомуданчыг. А өрт айыылын болдурбазы чүгле боттарыыстан дорт хамааржыр.

Глафира ШОЖУТ.

Эрзин кожуунда № 20 өрт кезээ.

"Курорт" операция

Уругларның чайгы дыштанылганы улам-чылап турары-биле республика иштинде

чарлаттынган "Курорт" деп операцияның ажылы-биле хемчеглер чер-черлерде эртип турар.

Би-Хем кожуунга уругларның 12 күш-ажылчы дыштанылга лагерлерин ажыдарын планнап турган. Уругларны хүлээп алы-

ДҮРҮМГЕ ДҮҮШПЕС

рынга белеткелин хынап көөрү-биле тускай комиссия ажылдааш, Сесерлиг биле Тарлаг суурларның чайгы лагерлери белең эвес деп түңнелди үндүргөн. Ук лагерлерде өртке удур ажыл-лаар дериг-херекселдер четче

эвес, электри четкизин шөйгени дүрүмге дүүшпес болганын хыналда илереткен.

Сөөш болгаш Хадын школарының лагерлери сезонга эки белеткелин көргүскенин демдеглээри артык эвес.

Эдуард ЧАЛЫШ, Би-Хем кожуунуң өртке удур инспекция начальниги.

АЖЫЛ-ИШТИ АРА КАГГАШ, ШУПТУ ӨРТ-БИЛЕ ДЕМСЕЛЧЕ

(Төңүзү. Эгеги 1-ги арында).

Республикада өрт айыылының тургустунуп келген байдалына дүүштүр ТР-ниң Бойдус яамызының, арга-арыг килдизиниң начальниги Сергей Валентинович Сапелкинден өртке удур кандыг хемчеглер ап турары айтырдым.

Өрт колдуу Тываның мурнуу кожуунарында хып турар. Часкы өрттер болганының соонда улуг чаашкын чагбаанындан хөрлээлөп чыткан. Кажан кандап, чер кургап, изий бээрге, өөскүп хып үнүп келгенери база бар. Өрттер колдуу-ла арга-арыгга чораан кижилерниң от-биле оварымча чок болганындан үнүп турар. Бистиң талавыстан болдунар-ла хемчеглерни ап келдивис. Өрт болбайн турар барыын талакы кожуунарның арга-арыг ажылдакчыларын өрт болуп турар черлерге чорудуп тур бис. Ол хамаарып Свердловскиден, Тюменьден, Красноярскиден, Хакасиядан 250 ажыг өртчүлөр келген, биске дузалажып өрт өжүрүп чоруп турлар. Федералдыг удуртулга улуг дузаны чедирип турар.

Тургустунуп келген нарын байдалды өөренип көргөш, федералдыг бюджеттен 11 млн. рубльди, ТР-ниң Чазаа 2 млн. рубльди тускайлап берген. Москвадан акша озалдап келген, оон башка чамдык өрттерни улгаттырбайн, баш удур өжүрүп ап болурунун аргазы турган.

Агаардан хайгаарал талазы-биле 3 вертолет доктаамал ажылдап турар. Арга-арыг ажылдакчыларын доозазын өрт өжүрери-биле кириштирген, оларның ниити саны ам 240 кижиче чедип турар. Тус черниң чагырга даргалары өрт өжүрери-биле чурттакчы чонну хаара тудуп, эвилелдеп, улуг ажылды чорудуп келген.

Сөөлгү хүннерде республикада өрт талазы-биле кончуг нарын байдал тургустунуп келген. Ажыл-агыйлар, араатар, көдээ чон мал чеми белеткелинче кирипкен. Өрт өжүрери-биле кижилер хаара тудары бергедеп турарын Сергей Валентинович база чугаалап орду. Арга-арыг ажылдакчылары, шынап-ла, болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Ынчалза-даа өрттү чүгле оларның күжү-биле өжүрер дээр болза болдунмас, борта кандыг-даа бачым ажылды ара каггаш, бүгү чонну кийриштерери эргежок чугула. "Өлден артар, өрттен артпас" деп, чоннуң мерген чугаазы бар болгай, бо талазы-биле бир-ле дугаарында, тус черде турар кожуун, суму чагыргалары соңгаарладып болбас хемчеглерни алыры негеттинип келген. Бо өрттерге кымны-даа буруудайыр арга чок, ол чүгле артык чугаа болур, ам чүгле канчап дүрген өжүрүп алырыл деп айтырыгны бир демниг шиитпирлээри чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

СПОРТЧУ ТЕЛЕТАЙП

ШЫДЫРАА

Бо хүннерде Абакан хоорайда шыдыраа фестивалы болуп турар. Тывада сурагыг хоочун шыдыраачы Н.П.Шишигин өөреникчилери-биле ынаар аъттанышкан.

СИБИРИАДА

Красноярск хоорайда болуп турар Сибирь улустарының чайгы спартакиадазында Евгений Черногоровтун оглу Игорь Черногоров адазының изин истеп, аар атлетика талазы-биле Тываны төлээлеп

турар.

ПРЕЗИДЕНТ КУБОГУ

Кызыл хоорайның теннис корттарында Президентиниң кубогу дээш 12 назы-хар аайы-биле бөлүктөрдө эртип турар улуг теннис маргылдаазында еске девискээрлерден келген аалчылар-биле катый муң хире спортчулар киржип турар. Спорттун бо хевири Тывада улуг сайзыралды ап турары моон илден. Маргылдаа улуг-хүнде төнер.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДААЛАШ...

Орал Содунамовна Шириндүүнүң адынга тывыскан сериясы С № 545366 дугаарлыг күш-ажылдың хоочунунуң шынзылганы читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тес-Хем кожуун чагыргазы Тес-Хем кожуунуң федералдыг казначейство салбырының даргазы Валерий Дудаевич Кылаң-оолга ооң авазы

Апрель Никионова
КЫЛАҢ-ООЛДУҢ

аар арааш мөчээни-биле ооң бодунга болгаш төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Россияның ОБЯ-ның өртке удур албанының ТР талазы-биле эргелели Раида Бадакайевна Донгакка ооң өөнүн ээзи, иштики албаның прапорщиги, Кызыл хоорайның Спутник суурда өртке удур салбырының чолаачызы

Радик Токаевич
ДОНГАКТЫҢ

элекке мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

"Шын" солунуң коллективи ук солунуң корреспондентизи Алдынай Алексеевна Саага ооң иези

Татьяна Дывановна
ИРГИТТИҢ

үр эвес арааш мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республикаының Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К.Сат, Е.Монгуш, Ч.Монгуш, А.Монгуш, С.Хертек, Т.Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторунун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдиз — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 6021.
Чагыг 93.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулганының чорудулганыга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.